

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (3): 1299-1318

Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şîf Ahmed b. Hilâl el-Abertâî'nin Nâsibî ve Ğâlîlikle İtham Edilmesinin Tenkidi

The Theopolitic Tendency in the Shia Rijâl Criticism: The Criticism of the Shiite Aḥmad ibn Hilâl al-'Abertâi Accused of Nâsibî and Ghâlî

Yusuf Oktan

Dr. Öğr. Gör., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadîs Anabilim Dalı
Lecturer, PhD. Yalova University, Faculty of Islamic Sciences
Department of Ḥadîth
Yalova, Turkey
oktanyusuf@gmail.com orcid.org/0000-0002-9196-8919

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 28 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 9 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1299-1318

Cite as / Atıf: Oktan, Yusuf. Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şîf Ahmed b. Hilâl el-Abertâî'nin Nâsibî ve Ğâlîlikle İtham Edilmesinin Tenkidi [*The Theopolitic Tendency in the Shia Rijâl Criticism: The Criticism of the Shiite Aḥmad ibn Hilâl al-'Abertâi Accused of Nâsibî and Ghâlî*]. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (Aralık 2021): 1299-1318.

<https://doi.org/10.18505/cuid.988196>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

The Theopolitic Tendency in the Shia Rijâl Criticism: The Criticism of the Shiite Ahmed ibn Hilâl al-'Abertâi Accused of Nâsibî and Ghâlî

Abstract: This article analyzes the position of Ibn Hilâl, who is regarded as nâsibî and ghâlî, in the science of Shia rijâl, his reports and the validity of the accusations against him. It is found that narrators are criticized for various reasons in the science of Shi'a rijâl. Some of them are the Shiite followers that the imams cursed and wanted to be kept away from their adherence. It is seen that the narrations reported by some of the narrators are included in the main sources of Shiite hadith, albeit these narrators were cursed by the innocent imams. Ahmed Ibn Hilâl (d. 267/880) is one of these narrators cursed by the imams and his name is found in the report (the isnâd) of many early narrations. Ibn Hilâl, one of the close companions of Shia's 10th imam Ali b. Muḥammed al-Hâdî (d. 254/868) and 11th imam Ḥasan al-'Askarî (d. 260/874), was first cursed by the letter of al-Askarî allegedly sent, and the Shiite followers were ordered to move away from him. Ibn Hilâl refused to accept the ambassadoriality of Muḥammed b. Osman (d. 305/918), the ambassador of the 12th Imam. Thus, he was cursed by Muḥammad al-Mahdî as well. In later periods, Ibn Hilâl was accused of being nâsibî and ghâlî. However, there are also some Shiite scholars who supported (tavthîk) Ibn Hilâl. In the Shi'a tradition, Nâsibism indicated the meaning of hating 'Ali and Ahl al-bayt or feeling anger towards them. Later on, this meaning has been changed into a meaning including the haters of 'Ali and then the Shi'a Nâsibism is regarded as a position towards Shi'a outside of Shi'a. Ghulât is a form of a belief generally found in the Shi'a tradition. In the belief of Ghulât, holiness is attributed to the imams. When the Shiite sources are examined, it can be seen that Ibn Hilâl represents neither a ghâlî nor a nâsibî position. In the Shi'a, when the narrator leaves his sect, his narrations are evaluated differently. Therefore, among Ibn Hilâl's narrations only those which narrated before he left can be accepted. The likely reason for this attitude can be those narrators such as Ibn Hilâl brought in many narrations to the Shiite hadith literature. Ibn Bâbeveyh and Sheikh Sadûk reported many narrations that includes Ibn Hilâl in their report chain (the isnad). Among these narrations, they criticized only one. Again, in the 4th century of Hijrî, Numânî, al-Hazzâz, Ibn Qavlaveyh and Mufid reported many narrations transmitted by Ibn Hilâl. However, none of them mentioned about the negative perception on Ibn Hilâl in any of these narrations. This shows that Ibn Hilâl was not regarded as nâsibî or ghâlî in the eyes of these scholars. As regards to, Tûsî, in the 5th century after Hijra, claimed that Ibn Hilâl was a ghâlî and he was accused of being an adherent to this religion. He narrated in sum fifty narrations that included Ibn Hilâl in the report chain, but Tûsî criticized only three of them because of including Ibn Hilâl. The reason why Ibn Hilâl was accused of being nâsibî and ghâlî, which Shi'a deemed the worst, was probably related to the political conditions of that period. On the other hand, there is no report that Ibn Hilâl shared a nâsibî and ghâlî thought or had a tendency towards them. It is obvious that if Ibn Hilâl, who has an important place in the eyes of the Shiite community, does not accept the second ambassador of al-Mahdî, and that this would cause discord among the followers. This complex situation was tried to be remedied by letters alleged to have been written by the imams, cursing Ibn Hilâl and ordering them to stay away from him. Later, Ibn Hilâl was accused of being a nâsibî or ghâlî who expressed the attitudes and thoughts that Shi'a saw the most distant from him. Sadûk first reported the narration that Ibn Hilâl was Nâsibî. Tûsî, on the other hand, described Ibn Hilâl as ghâlî in the 5th century (after hijra). This study tries to reveal that there is no explicit evidence that proves Ibn Hilâl's nâsibî or ghâlî position.

Keywords: Hadith, al-Jarh and Ta'dîl, Shi'a, Nâsibî, Ghulât, Damnation.

Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şîf Ahmed b. Hilâl el-Abertâf'nin Nâsibî ve Ğâlîlikle İtham Edilmesinin Tenkidi

Öz: Bu makalede; Şîa tarafından Nâsibî ve Ğâlî olduğu ileri sürülen İbn Hilâl'in Şîf ricâl ilmindeki yeri, rivayetleri ve kendisine yöneltilen ithamların sıhhati incelenecektir. Şîa ricâl ilminde râvilerin çeşitli sebeplerle tenkit edildiği görülmektedir. Bunlardan biri de imamların lanetlediği ve müntesiplerine onlardan uzak durulmasını emrettiği kişilerdir. Ancak, masum

addedilen imamların lanetlediği bazı râvilerin rivayetlerinin Şîf hadis kaynaklarında yer aldığı görülmektedir. Ahmed İbn Hilâl el-'Abertâî'de (ö. 267/880), birçok erken dönem rivâyet senetlerinde yer alan ve imamların lanetlediği râvîlerden biridir. Şîa'nın onuncu imamı Ali b. Muhammed el-Hâdî (ö. 254/868) ve on birinci imamı Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) ashabından olan İbn Hilâl, el-Askerî'nin gönderdiği iddia edilen mektupla lanetlenmiş ve Şîf yandaşların ondan uzaklaşmaları emredilmiştir. İbn Hilâl, on ikinci İmam'ın sefiri Muhammed b. Osman'ın elçiliğini reddetmiş, böylece gâib imam Muhammed el-Mehdî tarafından da lanetlenmiştir. İbn Hilâl, sonraki dönemlerde nâsıbî ve gâlîlikle itham edilmiştir. Bununla beraber bazı Şîf âlimler İbn Hilâl'i tevsik etmiştir. Şîa'da Hz. Ali'den ve Ehl-i beyt'ten nefret etme ve onlara karşı öfke duyma anlamına gelen Nâsıbîlik, zamanla önce Ali'yi sonra Şîa'yı da içine alacak şekilde kullanılmıştır. Nâsıbîlik, Şîa dışından Şîa'ya karşı bir tutum olarak da kabul edilmiştir. Gâlîlik ise genellikle Şîa'da bulunan bir inanç şeklidir ve bu tutumda imamlara kutsî yönler atfedilir. Bu tanımlar çerçevesinde İbn Hilâl'in ne gâlî ne de nâsıbî olduğu görülmektedir. Şîa'da râvinin mezhepten ayrıldıktan sonraki rivayetleri farklı değerlendirilmektedir. Bu nedenle İbn Hilâl'in mezhepten ayrılmadan önceki rivayetlerinin kabul edilebileceği söylenmektedir. Bu tutumun muhtemel nedeni, İbn Hilâl gibi râvilerin Şîf hadis kaynaklarına çok sayıda rivayet kazandırmış olmalarındandır. İbn Bâbeveyh ve Şeyh Sadûk, İbn Hilâl'in senette bulunduğu birçok rivayet nakletmişler, ancak bunlardan sadece birini tenkit etmişlerdir. Yine hicrî 4. asırda Nu'mânî, el-Hazzâz, İbn Kavlayeh ve Müfid, İbn Hilâl'den birçok rivayet nakletmişlerdir. Ancak bu rivayetlerin hiçbirinde İbn Hilâl'in durumundan bahsetmemişlerdir. Bu âlimlerin nazarında İbn Hilâl'in, nâsıbî veya gâlî olarak kabul edilmediğine bir işaret. Hicrî 5. asırda Tûsî, İbn Hilâl'in gâlî olduğunu ve diniyle itham edildiğini ifade etmiştir. İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu toplamda elli rivâyet nakletmiş, ancak bunlardan sadece üçünü İbn Hilâl'den dolayı tenkit etmiştir. İbn Hilâl'in Şîa'nın en kötü gördüğü nâsıbî ve gâlî olarak itham edilmesinin sebebi; muhtemelen döneminde yaşanan siyasi olaylarla ilgilidir. İbn Hilâl'in bu iki sıfatın gerektirdiği bir düşünceye veya eğilime sahip olduğu bildirilmemektedir. Şîf cemaat nazarında önemli bir yere sahip olan İbn Hilâl'in, Mehdî'nin ikinci sefirini kabul etmemesi müntesipler arasında fitneye yol açacağı açıktır. Bu durum, imamların yazdığı iddia edilen, İbn Hilâl'i lanetleyen ve ondan uzak durmalarını emreden tevkî'lerle giderilmeye çalışılmıştır. Daha sonrasında ise Şîa'nın kendisine en uzak gördüğü tavır ve düşünceleri ifade eden Nâsıbî veya Gâlî olmakla suçlanmıştır. İbn Hilâl'in nâsıbî olduğu rivâyetini önce Sadûk nakletmiştir. Tûsî ise hicrî 5. asırda İbn Hilâl'i gâlî olarak nitelemiştir. Çalışmada, İbn Hilâl'in bu iki sıfatın gerektirdiği bir düşünce veya eğilime sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cerh ve Ta'dîl, Şîa, Nâsıbî, Ğulât, Lanet.

Giriş

Şîf hadis usulünde râvilerin muhtelif gerekçelerle tenkit edildiği görülmektedir. Bunlardan biri de imamların lanetlediği ve kendilerinden teberrîde bulunduğu bazı Şîf müntesipleridir. Masum addedilen imamlar tarafından lanetlenen râvilerden bazılarının naklettikleri rivayetlerin temel Şîf hadis kaynaklarına girdiği görülmektedir. Makalenin konusunu oluşturacak Ahmed b. Hilâl el-Abertâî (öl. 267/880) erken dönem birçok rivayetin senedinde bulunmuş, bununla beraber imamlar tarafından da lanetlenmiştir.

Şîa'nın onuncu imamı Ali b. Muhammed el-Hâdî (öl. 254/868)¹ ve on birinci imamı Hasan el-Askerî'nin (öl. 260/874)² yakın ashabından İbn Hilâl, Bağdat'a bağlı büyük bir yerleşim yeri olan Abertâ'ya nispet edilmiştir.³ Birçok Şîf rivayetin senedinde bulunan İbn Hilâl, imamlardan doğrudan nakilde de bulunmuş ve Irak'taki Şîfler ondan birçok rivayet yazmış ve nakletmişlerdir. İbn Hilâl'in senetleri hicrî 5. asıra kadar başta Ali b. Ca'fer el-Ureyzî'nin (öl. 210/825) el-Mesâil'i olmak üzere Ali b. İbrahim el-Kummî (öl. 3./10. asır), Küleynî (öl.

¹ Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm* (Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1407), 268.

² Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-Gaybe* (Kum: Dâru'l-Meârifî'l-İslâmiyye, 1411), 399.

³ Şihabuddin Ebû Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 4/77-78, 449; Ali b. Hibetillâh İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 7/70.

1302 | Yusuf Oktan. Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şîf Ahmed b. Hilâl...

329/941), Ebû'l-Hasan İbn Bâbeveyh (ö. 329/941), Nu'mânî (öl. 360/971), Ca'fer b Muhammed İbn Kavleveyh (öl. 367/977), Şeyh Sadûk (öl. 381/991), Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067) tarafından onlarca rivayeti nakledilmiştir. Bu rivayetlerin farklı tarikleri olduğu gibi sadece İbn Hilâl tarafından gelen senetleri de bulunmaktadır. Bu durum İmâmî bilgilerin sonraki nesillere aktarılması hususunda onu önemli hale getirmektedir. İmamların ashabından olması hasebiyle de Şîf müntesiplerin nazarında mühim bir yeri olduğu anlaşılan İbn Hilâl, ilk olarak, el-Askerî'nin gönderdiği iddia edilen mektupla lanetlenmiş ve Şîf müntesiplere kendisinden teberride bulunulması emredilmiştir. Gaybete girdiği iddia edilen on ikinci imam Muhammed el-Mehdî'nin 2. sefiri Muhammed b. Osman'ın (öl. 305/918) nâibliğini⁴ kabul etmediği zikredilen İbn Hilâl, el-Mehdî tarafından gönderilen mektuplarla da lanetlendiği nakledilmiştir. Böylece cemaat tarafından dışlanan İbn Hilâl, sonraki dönemlerde Nasıbî ve Ğâlîlikle itham edilmiştir. Şîa'da müteşeddît ithamlardan sayılan bu nitelemelere rağmen İbn Hilâl'i tevsîk eden Şîf âlimler de bulunmaktadır. Bununla beraber İbn Hilâl sebebiyle rivayetleri taziyî eden bazı Şîf âlimlerin yine aynı rivayetleri faklı eserlerinde İbn Hilâl'in durumuna değinmeden naklettikleri görülmektedir. Bu durum ise metodolojik sorunlara sebep olmaktadır.

Ahmed b. Hilâl el-Abertâî hakkında yapılan çalışmalar onun tercemesinden öteye geçmemektedir.⁵ Bu durum İbn Hilâl'in durumunu Şîf hadis ve ricâl kitaplarında tahlil etmeyi gerekli kılmaktadır. Bu makalede Şîf kaynaklar dışında adına rastlamadığımız Ahmed b. Hilâl'in; erken dönem siyasi olaylar sebebiyle cerh edilerek Nâsibîlik ve Ğâlîlikle tenkit edilmesi ve kendisinden nakledilen rivayetler özelinde meydana gelen metodolojik sorunlar ele alınacaktır. Çalışmada İbn Hilâl hakkında kullanılan nitelemelerin tarihsel gelişiminin incelenmesinde Şîf kaynakların dışına çıkılmamaya gayret edilecektir.

1. Şîf Anlayışta Nâsibe ve Ğâlîye Kavramları

1.1. Şîf Telakkide Nâsibe

Nasabe fiilinde türeyen, düşmanlık etmek ve aleyhine kastetmek manasındaki nâsibî kelimesi terim olarak Hz. Ali'ye (ö. 40/661) muhalefette bulunan ve ona düşmanlık yapan haricilerden bir grup için kullanılmıştır.⁶ Bu kavramın, erken dönem Şîf kaynaklarından olan Süleym b. Kays'ın (öl. 76/695) kitabında kullanıldığı görülmektedir. Hz. Ali'nin, imamların hakkını teslim ederek onları takip edenleri mümin, onlara düşmanlık ederek lanette bulunan ve onların kanlarını helal sayanları ise kâfir olarak nitelediği iddia edilmiştir.⁷ Hz. Ali'nin rivayette kullandığı ناصب لنا العداوة terimiyle kendisi başta olmak üzere neslinden gelen diğer imamlara karşı menfî tutumda bulunanları kastettiği bununla beraber kavramın müstakil olarak herhangi bir grubu nitelemediği görülmektedir.

⁴ Gaybete girdiği iddia edilen on ikinci imam ile Şîf müntesipleri arasındaki haberleşmeyi sırasıyla dört vekilin yaptığı zikredilmiştir. Bunlar; Osman b. Said (öl. 265/879), Muhammed b. Osman (öl. 305/918), Hüseyin b. Rûh (öl. 326/938) ve Ali b. Muhammed es-Semurri (öl. 329/941)'dir. Her bir nâib bir sonraki nâibin sefirliği için vasiyette bulunmuştur. bk. Muhammed b. Ali es-Sadûk, Kemâlû'd-dîn (Tahran: İslâmiyye, 1395), 2/432. Mezûr nâibler hakkındaki rivayetler için ayrıca bk. Tûsî, el-Gaybe, 353-396.

⁵ Abdussâde Muhammed Uteyye, "Ahmed b. Hilâl el-'Abertâî beyne't-tadyîf ve't-tevsîk", *Mecelletü Âdâbu'l-Küfe* 1/34 (2018), 431-438. Uteyye'nin yaptığı çalışmada Ahmed b. Hilâl hakkında söylenen tevsîk ve tadyîf ifadeleri nakledilmiş, ancak bu durum yeterince tahlil edilmemiştir. Bununla birlikte İbn Hilâl'in Ğâlîlik ve Nâsibîliğiyle ithamı ele alınmadığı gibi bulunduğu senetler de tahlil edilmemiştir. Ayrıca Topgöl doktora çalışmasında Ahmed b. Hilâl'in durumuna değinmektedir. Muhammed Enes Topgöl, *Erken Dönem Şîf Ricâl İlmî (Keşîf Örneği)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 223, 226.

⁶ Muhammed b. Mükrim b. Ali İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 1/726; Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.), 4/272-277.

⁷ Süleym b. Kays el-Hilâlî, *Kitâbu Süleym* (Kum: el-Hâdî, 1405), 2/848. Başka bir rivayette de kendilerine düşmanlık eden (الناصب لنا) ve husumet besleyenleri kâfir ve müşrik olarak nitelediği iddia edilmektedir. bk. Süleym b. Kays, *Kitâbu Süleym*, 2/929.

Nâsıbî mefhumunun imamlar tarafından bazı kullanımlarına bakıldığında mezhep müntesiplerinin mezkûr kavramı tam olarak bilmedikleri anlaşılmaktadır. Mezhebin dördüncü imamı Muhammed el-Bâkır'ın (öl. 114/733), müntesiplerine Mürci'e, Hâricî, Kaderî ve Şâmî'den yüz çevirmeleri yönünde salık verirken Nâsıb'dan da uzak durmalarını emrettiği yönünde bir rivayet nakledilmektedir. Kendisine nâsıbın ne olduğu sorulunca el-Bâkır'ın: "Bir şeyi seven ve onun aleyhine olana buğz eden kişi" şeklinde muğlak bir cevap verdiği zikredilmiştir.⁸ el-Bâkır'ın bu açıklaması, Süleym'in aktardığı rivayette Hz. Ali'nin nâsıb kelimesini kullanarak kendilerine düşmanlık edenleri ifade etmesi bağlamında düşünüldüğünde, sahâbenin aralarında öne çıkan kişilere iltifat etmeleri sebebiyle Hz. Ali'ye buğz etmeleri ve ona hakkını vermemeleri şeklinde anlaşılabilir. el-Bâkır'ın oğlu ve mezheb'in altıncı imamı addedilen Ca'fer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) nâsıba merhamet edilmemesi yönünde emirler verdiği zikredilmektedir.⁹ Mezhebin yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım'ın (öl. 183/799) da büyük günah işleyen müntesiplerden yüz çevrilmemesi fakat büyük günah işeyip bununla beraber imamları inkâr ederek onlardan yüz çevirenlerden bahsederken onları nâsıb kelimesini (النَّاصِبِ) kullanarak nitelediği nakledilmektedir.¹⁰ Nâsıbın, el-Bâkır sonrası kullanımını oluşturan bu örneklerde kavramın Şîî müntesipler nazarında daha da belirginleştiği anlaşılmaktadır.

Hicri 3. asır eserlerinde kullanımı artan nâsıb kelimesi imâmete karşı menfi tutum sahibi olma minvalinde muhâlif,¹¹ inkâr eden,¹² inatçı¹³ gibi muhtelif kelimelere sıfat yapıldığı görülmektedir. İmamlar tarafından akidevî yönden yerilen Nâsıbîler, muâmelata yönelik birçok fikhî fetvanın da konusu olmuşlardır. Bu minvalde el-Bâkır ve es-Sâdık'ın müntesiplerini nâsıbının cenaze namazını kılmalarından sakındırdıkları ve onlarla nikahtan menettikleri,¹⁴ yine es-Sâdık'ın, nâsıbî birine şefaatin kabul olunmayacağı yönünde fetvaları nakledilmiştir.¹⁵ Bununla beraber müminin cennet, nâsıbînin ise cehennem çamurundan yaratıldığı¹⁶ ve nâsıbîliğin birçok menfi durumdan daha kötü olduğu¹⁷ yönünde nâsıbîyi her yönden yeren rivayetler de zikredilmiştir. Tüm bu rivayetler kavramının mezhep içinde bilinirliğinin yerleştiğini göstermektedir.

Hicri 4. asırda nâsıbî kavramının kitaplarda müstakil bâb başlıklarında zikredildiği, Şîî müntesiplere yönelik nâsıbîlerle muâmelata yönelik fetva içerikli rivayetlerin arttığı dolayısıyla nâsıbîliğin Şîî toplum arasında mefhum olarak anlaşıldığı görülmektedir. Küleynî'nin (öl. 329/941) "hayızlı, cünüp, Yahûdî, Hristiyan ve Nâsıbî'den geriye kalan sudan abdest babı" şeklinde isimlendirdiği bölümde es-Sâdık'ın; veled-i zinâ, Yahûdî, Hristiyan ve müşrikten geriye kalan sudan abdest alınmasını kerih gördüğü nakledilmiş, yine ondan artıkların en kötüsünün nâsıbînin artığı olduğu yönündeki ifadeleri zikredilmiştir.¹⁸ "Nâsıbînin cenaze namazı" şeklinde isimlendirilen diğer bir babda ise münafık; Allah, peygamber ve Ehl-i beyt düşmanı

⁸ Alâ b. Rezîn, "Kitâbu Alâ b. Rezîn", *el-Usûlu's-sitte 'aşara* (Kum: Müessese Dâru'l-Hadîsi's-Sekâfiyye, 1423), 364.

⁹ Zeyd en-Nersî, "Zeyd en-Nersî" *el-Usûlu's-sitte 'aşara* (Kum: Müessese Dâru'l-Hadîsi's-Sekâfiyye, 1423), 200.

¹⁰ Nursî, "Zeyd en-Nersî", 200.

¹¹ Hasan el-Askerî, *et-Tefsîrül-mensûb ilâ'l-İmâmi'l-Hasan* (Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1409), 346.

¹² Askerî, *et-Tefsîr*, 176.

¹³ Askerî, *et-Tefsîr*, 356.

¹⁴ Ahmed b. Muhammed el-Eşarî el-Kummî, *en-Nevâdir* (Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1409), 130.

¹⁵ Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîrül-Kummî*, 1/46; Ayrıca bk. Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî, *el-Meḥâsin* (Beytur: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1371), 1/184.

¹⁶ Muhammed b. Hasan es-Saffâr, *Beşâiru'd-derecât* (Kum: Mektebetü Ayetullah el-Mara'sî, 1404), 16; Sâffâr'ın aktardığı rivayette bulunan Nâsıb kelimesi *el-Kâfi*'de Kâfir olarak gelmektedir. bk. Muhammed b. Yakûb el-Kuleynî, *el-Kâfi* (Tahrân: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1407), 2/3.

¹⁷ Berkî, *el-Meḥâsin*, 1/185, 186.

¹⁸ Kuleynî, *el-Kâfi*, 3/11-12.

gibi ifadelerle Nâsibîler kastedilmiştir.¹⁹ Muamelat alanında nâsibînin yıkandığı yerde yıkanmanın caiz olmadığı,²⁰ Ehl-i kitap ile evliliği nâsibiyle evlilikten daha hayırlı olduğu²¹ gibi rivayetlerde nâsibî kelimesinin açıklamasız ve sıfatsız kullanımları sosyal hayatta nâsibîliğin bilinen bir tutum olduğunu düşündürmektedir. Zira Abdullah b. Muğîre'nin (öl. 2./9. asır), el-Kâzım'a komşuları hakkında sormuş olduğu soru mezkûr düşünceyi destekler niteliktedir. Buna göre İbn Muğîre, Mûsâ el-Kâzım'a kendisinin Nâsibî ve Zeydî iki komşusunun olduğunu söyleyerek bunların hangisiyle komşuluğunu devam ettirebileceğini sormuştur. el-Kâzım'ın zeydî ve nâsibînin ikisinin de kötü olduğunu, Allah'ın âyetinden bir âyeti yalanlayanın İslam'da bir gedik açacağını, dolayısıyla bütün âyetleri yalanlamış olacağını ifade ettiği rivayette, el-Kâzım, nâsibînin İbn Muğîre'ye, Zeydînin ise kendilerine düşmanlık yaptığını bildirmişti.²² el-Kâzım'a nispet edilen bu ifadelerden zeydîyi imâmetlerini inkâr etmelerinden dolayı, nâsibîyi ise imâmete tabî olanlara kötülük ettiğinden dolayı tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre nâsibî ifadesiyle kavramın akidevi yönü öne çıkarılarak imâmete tabî olanlara muhalif olanlar ya da kötü davrananların kastedildiği görülmektedir.

Hicrî 4. asrın sonlarına doğru telif edilen kitaplardaki Nâsibîler ile ilgili rivayetlerde dışlayıcı söylemin arttığı görülmektedir. es-Sâdık'tan "Ben ne kedinin yediği yemekten ne de içtiği sudan imtina ederim" şeklinde rivayeti aktaran Şeyh Sadûk (öl. 381/991), Yahûdî'nin, Hristiyan'ın, veled-i zinânın, müşrik ve İslam'a muhalif olanın artığından abdest alınmasının caiz olmadığını, İslam'a muhalif olanın en kötüsünün ise nâsibî olduğunu ifade etmiştir.²³ *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*'in şârihi Muhammed Takî el-Meclisî (öl. 1070/1659) Sadûk'un açıklamasındaki nâsibî kavramını "Ehl-i beyt'e düşmanlığı aleni olan ya da Allah'ın kendilerinden kötülüğü (الرجس) giderdiği Ehl-i beyt'ten birine düşmanlık eden" şeklinde açıklamaktadır.²⁴ Meclisî nâsibî kavramıyla ilgili yaptığı bu açıklama Sadûk'un nâsibî ifadesini, Ehl-i beyt'e muhalif bir tutum sahibi kişiye tahsis ettiğini ima etmektedir. Zira Sadûk; Yahûdî, Mecûsî ve Hristiyan'ın yıkanmış olduğu yerde yıkanmanın caiz olmayacağını bildirdiği başka bir rivayette önceki rivayette nâsibî kelimesini kullandığı yerde *Âl-i Muhammed'den nefret eden (الْمُبْغِضِ لِأَلِ مُحَمَّدٍ)* ibarelerini kullandığı ve bunların diğerlerinden en şerli olduğunu ifade ettiği görülmektedir.²⁵ Bu kullanıma göre Sadûk'un nâsibî kelimesinden kastı Hz. Peygamber'in ehline nefret besleyen kişi olduğu şeklinde anlaşılmaktadır.

el-Kefevî'nin (öl. 1095/1684) *Külliyât*'ında aktardığı, Şîa'nın önemli simalarından olacak eş-Şerîf er-Radî (öl. 406/1015) ile hocası Ebû Sâid es-Sîrâfî (öl. 368/979) arasındaki bir olay nâsibîliğin erken dönem Şîi anlayıştaki telakkisi hakkında bilgi sunmaktadır. Bu olaya göre es-Sîrâfî (öl. 368/979) öğrencisi er-Râdî'ye *Ömer'i gördüm (رأيت عمر)* cümlesindeki Ömer kelimesinin dil bilgisi açısından nâsibî alametini sormuştur. er-Radî'nin kelimeyi 'Amr olarak anladığı ve "Ali'ye buğzdu" şeklinde cevapladığı zikredilmektedir. Bu olaya şahit olan diğer Şîilerin er-Radî'nin aklının, okunuştaki yakınlıktan dolayı Ömer'den Hz. Ali'ye muhalefette bulunan Amr b. el-Âs'a (ö. 43/664) gitmesine şaşırdukları ve cevaptan hayli hoşnut oldukları nakledilmiştir.²⁶

Nâsibî kavramının Şîa'da muhtemelen ilk sayılabilecek tanımlarından biri çok yönlü Şîi âlim Şeyh Müfîd (öl. 413/1022) tarafından yapılmaktadır. Kesilen hayvanlar hakkında açmış olduğu ve bu hususta helal ve haram olan meseleleri beyan ettiği bir babda ilgili âyetin²⁷ açıklamasını yaparken müşriklerden kastın Yahûdî, Hristiyan ve Sâbiî olduğunu söyledikten

¹⁹ Kuleynî, *el-Kaîf*, 3/388.

²⁰ Kuleynî, *el-Kaîf*, 6/503, 8/101.

²¹ Kuleynî, *el-Kaîf*, 5/351.

²² Kuleynî, *el-Kaîf*, 8/235.

²³ Muhammed b. Ali es-Sadûk, *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* (Kum: Defteri İntişârat İslâmî, 1413), 1/9. Muhtemelen Sadûk'un bu yorumu, es-Sâdık'tan gelen rivayete dayanmaktadır. bk. Kuleynî, *el-Kâfî*, 3/11-12.

²⁴ Muhammed et-Takî el-Meclisî, *Ravdatu'l-muttaîn* (Kum: Müessesetü Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, 2008), 148.

²⁵ Sadûk, *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*, 1/12.

²⁶ Ebû'l-Beka Eyyûb el-Kefevî, *el-Kulliyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/906.

²⁷ el-En'âm 6/121.

sonra *nâsibe* konusunu ele almaktadır. Onları mezkûr konuda iki kısma ayıran Müfid, Hz. Ali'ye ve soyuna haklarını teslim etmekte cahillik gösteren, bununla beraber onlara muhabbet besleyen kişilerin kestiklerinin yenebileceğini, lakin Haricîler'in ve Hz. Ali ve soyuna düşmanlık gösteren kişilerin kestiklerinin haram olduğunu bildirmektedir.²⁸ Müfid tarafından yapılan bu ayırmda nâsibîye gösterilecek tutumda imamlara yönelik hürmetin belirleyici olduğu görülmektedir. Bununla beraber kavramı müspet kullanımında muhatabı yermek için kullanıldığı da görülmektedir. Mahrem yakın kişilerle yapılan evlilik konusunda kendi fetvasına muâriz görüş bildiren Ebû Hânîfe'yi (öl. 150/767) menfî ifadelerle niteleyen Müfid, onu nâsibî olarak isimlendirmektedir.²⁹ Müfid'in nâsibî kavramındaki mezkûr ayrımı ve Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Beyt'e karşı herhangi menfî tutumunun bulunmadığı göz önünde bulundurulursa³⁰ Müfid'in Ebû Hânîfe'yi müspet nâsibî grubunda zikrettiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Yine Müfid, Aşûrâ günü tutulan oruç konusunda, Nâsibîler'in o günün bereketi ve önemine inanarak tuttuğu oruçta günahkâr olacağını ifade ederken³¹ Hz. Peygamber'in ailesine düşmanlığı izhâr eden nâsibîyle evliliğin haram olacağını bildirmesi nâsibî kullanımlarında mezkûr ayrımı gözettiği şeklinde yorumlanabilmektedir.

Şîa kaynaklarında Nâsibîliğin İmâmî olmayan fırkaların en kötüsü olarak tanımlandığı görülmektedir. Nâsibîliğin Hz. Ali'nin hilafetini inkâr edenler; Hz. Ali'nin, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'e üstünlüğünü reddedenler, Hz. Ali ya da Ehl-i beyt'ten veyahut bütün Şîi İmâmî müntesiplerden nefret edenler şeklinde muhtelif kullanımları bulunmaktadır.³² İmâmlar tarafından akidevî yönden yerilen ve muâmelat alanında birçok fetvanın konusu olan Nâsibîlik, Şîi telakkide imamların, müntesiplerini nâsibîlerle sosyal hayatta ilişkilerini en aza indirmelerini emrettiği bir topluluk olarak öne çıkmıştır. Erken dönemde Müfid tarafından imametten ziyade imamlara karşı gösterilen tutuma göre yapılan taksimin sonraki nâsibî telakkilerinde etkili olduğu görülmemektedir.³³ İlk zamanlar nâsibîlikle Hz. Ali ve Ehl-i beyt'ine yönelik menfî tutum kastedilirken zamanla kavramın kapsamı genişlemiş Ehl-i beyt, imamlar ve Şîi müntesiplere yönelik düşmanca tutum gösterenler bu kavramın kapsamı içine dahil edilmiştir.

1.2. Şîi Telakkîde Gâliyye

Dinde ya da bir işte aşırıya kaçma, haddi aşma anlamındaki **غَالِي** fiilinden türeyen gâli teriminin³⁴ Kur'ân'da³⁵ ve hadislerde³⁶ bu mânaya uygun olarak sâdir olduğu görülmektedir.

²⁸ Muhammed b. Muhammed el-Müfid, *el-Muḫni'a* (Kum: Mu'temerü Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413), 579-580.

²⁹ Müfid, *el-Muḫni'a*, 778.

³⁰ Nimetullah el-Cezâirî, *el-Envâru'n-nu'mâniyye* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1431), 2/268.

³¹ Müfid, *el-Muḫni'a*, 378.

³² Bu konu hakkında bk. Etan Kohlberg, "Non-Imâmî Muslims in Imâmî Fıkh", *Belief and Law in Imâmî Shi'ism* (Hampshire: Variorum, 1991), 99-105. Çevirisi için bk. Etan Kohlberg, "İmâmîyye Fıkhında İmâmî Olmayan Müslümanlar", çev. Hanifi Şahin, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 199-207.

³³ Müteahhirûn dönem bazı Şîi âlimlerin Nâsibe tanımları için bk. Yusuf el-Bahrânî, *el-Ḥadâiku'n-nâdire* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1409), 5/177-178, Yusuf el-Bahrânî bu tanımları eş-Şehîd es-Sanî'den yapmaktadır. Ayrıca bk. Muhammed el-Emîn el-Esterâbâdî, *el-Fevâidü'l-medeniyye* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1424), 451; Bahrânî, *el-Ḥadâik*, 5/178.

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 15/132.

³⁵ en-Nisâ 4/171; el-Mâide 5/77.

³⁶ Ahmed b. Henbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/350; Ebû Abdullah Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru'Risâleti'l-'Alemiyye, 2009), 4/228. Bu yöndeki rivayetlerin Şîi imamlardan gelenleri için bk. Hüseyin b. Ali el-Harrânî, *Tuḥfetü'l-'uḳûl* (Kum: Camiatu Müderrisîn, 1404), 104; Muhammed b. Ali es-Sadûk, *el-Ḥişâl* (Kum: Cami'âtü Müderrisîn, 1362), 414.

el-Askerî'nin âyette buyrulan dinlerinde haddi aşanları Hristiyanlar olarak yorumladığı nakledilirken,³⁷ erken dönem Şii müfessirlerden Kummî (öl. 3./10. asır), Hz. İsa'ya Allah ve Allah'ın oğlu denmesi şeklinde yorumlamıştır.³⁸ Yine mezkûr ifadenin Hz. İsa'nın nesepsiz doğduğunu iddia eden Yahûdiler için kullanıldığı yönünde görüşler de bulunmaktadır.³⁹ Âyetin tefsirinde gulâtın tanımına değinen İbn Şehrâşûb (öl. 588/1192) ise onları; peygamber, vâsî ve imamların ezeli olduklarını ve onların ilahlığını iddia eden bir grup olarak tanımlamaktadır.⁴⁰

Şii rivayetlerde imamların müntesiplerini kendilerine yönelik ifrata kaçabilecek aşırı sevgi tezâhüründen sakındırdıkları görülmektedir. Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivayette onun sevgide ve nefrette ifrata kaçanlarına helak olduğu, kendileri hakkında aşırıya kaçan görüş sahiplerinden berî olduğu ve onlardan Allah'a sığındığı yönünde ifadeleri nakledilmektedir.⁴¹ es-Sâdık'dan ise ifrata düşüp haddi aşarak kendilerinin söylemediği sözleri söylemiş gibi kendilerine isnat etmemelerin ve kendilerini ölçülü sevmeleri yönünde emirleri zikredilmiştir.⁴² İmâmların mezkûr buyrukları müntesipleri arasında kendilerine yönelik haddi aşan düşüncelere sahip kişilerin bulunduğunu göstermektedir. Zira Hz. Ali'nin huzuruna girerek onun ilah olduğunu düşünen Hâlid b. Necih'i, Hz. Ali'nin azarladığı ve kendisinin kul olduğu yönünde açıklamalar yaptığı nakledilmiştir.⁴³ es-Sâdık ise kendisi hakkında rubûbiyyet iddiasını dillendiren Sâlih b. Sehl'e (öl. 3./10. asır) kendisinin mahlûk olduğunu söyleyerek Allah'a ibadet ettiğini bildirmiştir.⁴⁴ Mezkûr rivayetlerden hareketle Şii telakkide Hz. Ali ve imamlar hakkındaki gâlib düşüncelerin Hz. Ali döneminden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

İmâmiyye'nin itikadî düşüncelerini açıkladığı eserinde Sadûk gulâtı, müfevvida⁴⁵ ile zikrederek her iki düşüncenin de Allah'ı inkâr etme olduğunu bildirmektedir. Bunları, bid'at ehlinin en şerhileri olarak tanımlayan Sadûk, peygamberlerin ve imamların ölümlü olduğunu söylemektedir.⁴⁶ İmâmların mahlûk olduğunu yine imamların sözleriyle delillendirerek bu minvalde imam Rızâ'nın kendileri hakkında hakikati bulunmayan sözler söyleyenlerden Allah'a sığındığı bir duasını nakletmektedir.⁴⁷

Mezkûr konu hakkında müstakil bir başlık açan Müfid ise gulâtı; Hz. Ali, imamlar ve onların zürriyetlerine ilahlık ve nübüvvet nispet edenler şeklinde tanımlamaktadır. Bu inanca sahip kişilerin dalalette olduklarını ifade eden Müfid, Hz. Ali'nin bu düşüncelere sahip olan kişilerin öldürülmesi, yakılması, imamların ise onların tekfir edilmesi yönünde emirler verdiğini bildirmektedir.⁴⁸ Muteahhirûn dönem Şii ulemâdan Meclisî (ö. 1110/1698-99 [?]) ise mezkûr gulât tanımlarını imamların ilah olduğu, rızık verdiği, vahiy almadan gaybı bildiği, onlar hakkında tenâsühvarî inançlara sahip olma gibi muhtelif örneklerle açıklayarak tanıma, imamlara imanın, müntesiplerini ibadet ve tekliften alıkoyduğu yönünde önemli bir ziyade

³⁷ Askerî, *et-Tefsîr*; 50.

³⁸ Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî*, 176

³⁹ Muhammed b. Şâh Murtazâ el-Kâşânî, *Tefsîrû's-Şâfi* (Tahran: Mektebetü's-Sadr, 1415), 1/523.

⁴⁰ Muhammed b. Alî b. Şehrâşûb el-Mâzenderânî, *Müteşâbihü'l-Kur'ân ve muhtelifüh* (Kum: Dâru Baydâr, 1369), 2/81.

⁴¹ Muhammed b. Ali es-Sadûk, *Uyûnu ahbârî'r-Rıdâ* (Tahran: Neşru Cihân, 1378), 2/201.

⁴² Ali b. Esbât, "Nevâdiru Ali b. Esbât", *el-Usûlu's-sitte 'aşara* (Kum: Müessesetü Dâru'l-Hadîsi's-Sekâfiyye, 1423), 344; Abdullah b. Cafer el-Himyari, *Kurbûl-İsnad* (Kum: Müessesetü Âli'l-beyt, 1413), 129.

⁴³ Muhammed b. Hasan es-Saffâr, *Beşâirü'd-derecât* (Kum: Mektebetü Âyetullah el-Mara'sî, 1404), 1/241-242.

⁴⁴ Muhammed b. Ömer el-Keşşî, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl* (Meşhed: Müessesetü Neşri Dânişgâh, 1409), 341; Bu minval üzere gelen farklı bir rivayet için bk. Saffâr, *Beşâirü'd-derecât*, 1/236. Yine es-Sâdık'ın gulâtın sakındıran sözleri için bk. Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-Emâlî* (Kum: Dâru's-Sekâfe, 1414), 650.

⁴⁵ Âlemin yaratılış ve idaresinin Hz. Peygamber ve imamlara verildiğini ileri süren aşırı Şii gruplara verilen isimdir. Bu konu hakkında bk. Mustafa Öz, "Müfevvida", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Erişim 3 Nisan 2021.

⁴⁶ Muhammed b. Ali es-Sadûk, *İtikâdâtü'l-İmâmiyye* (Kum: Kongrei Seyd Müfid, 1414), 97-101.

⁴⁷ Sadûk, *İtikâdâtü'l-İmâmiyye*, 99.

⁴⁸ Muhammed b. Muhammed el-Müfid, *Taşhîhu i'tikâdâtü'l-İmâmiyye* (Kum: Kongre Şeyh Müfid, 1414), 130-136.

bulunmaktadır. Bu düşüncelere sahip herkesin mülhid ve kâfir olacağını ifade eden Meclisî, imamların bu gibi şahıslardan teberrî ettiğini bildirmektedir.⁴⁹

Muâsır Şîf ulemâdan Muhakkik Ali Ekber el-Ğîfârî, ğâlf terimini ya imamlara âlemin işleyişinde selahiyât verildiğini (tefvîz) iddia etme gibi aşırı bir düşünceye sahip olma ya da imamları tanıyarak onların velayetini bilmenin kişinin üzerindeki farzları düşürdüğü şeklindeki bir görüşe sahip olma şeklinde yorumlamıştır. Ğîfârî bütün ricâl kitaplarında “Fulân ğâlidir” şeklinde gelen ifadelerin ikinci manada kullanıldığını ifade etmektedir.⁵⁰

Mezkûr tanımlardan yola çıkarak Şîa’da imamlara yönelik haddi aşan düşüncelerin ilk imam addedilen Hz. Ali döneminde başladığı anlaşılmaktadır. Ğâlf düşünceye sahip kişilerin, imamları insanî özelliklerden arındırarak onlara ilâhî sıfatlar yükledikleri, imamlara âlemin işleyişinde selahiyet verildiğine inandıkları görülmektedir. Bununla beraber imamların bu tarz düşüncelerden müntesiplerini sakındırdıklarına yönelik haberler de nakledilmiştir. Şîa’da ğulât için kullanılan farklı anlamlardan biri de; imamlara imanın, kişiyi kulluğun gerektirdiği teklifî mesuliyetlerden arındıracağı yönündeki düşüncedir. Muhtelif ğâlf tanımlarına bakıldığında çalışmanın konusu olan Ahmed b. Hilâl’in mezkûr tanımlardan hiçbirine girmedeği görülecektir. İbn Hilâl hakkında gelecek bölümlerde verilen bilgiler bu iddiamızı desteklemektedir.

2. Ahmed b. Hilâl el-Abertâf’in Cerh ve Ta’dilde Durumu

Ahmed b. Hilâl’in durumuyla alakalı ilk detaylı bilgiler erken dönem İmâmîyye Şîası ricâl âlimlerinden el-Keşşî (3-4. yy./ 9-10. yy) tarafından sunulmaktadır. Ebû Hâmid Ahmed b. İbrahîm el-Merâġî’nin aktardığı rivayete göre⁵¹ Kuleynî’nin (öl. 329/941) şeyhlerinden Kâsım b. Alâ’ya⁵² on birinci imam Hasan el-Askerî’den İbn Hilâl’i lanetleyen bir mektubun ulaştığı zikredilmiştir. Bu olayın başlangıcında el-Askerî, İbn Hilâl’i sûffilik⁵³ taslayan biri (الصوفي المتصنع) olarak nitelemiş ve Irâk’taki müntesiplerine bu kişiden sakınmalarını emretmiştir. İbn Hilâl’in Irak Şîileri nazarında önemli bir yeri olması nedeniyle hakkında vârid olunan zemm kuşkuyla karşılanmış, nihayetinde müntesipler bu ithamı inkâr etmiştir. Meselenin tahkiki için Kâsım b. Alâ’ya başvurulması üzerine el-Askerî’den, İbn Hilâl hakkında başka bir mektup geldiği zikredilir. Bu mektupta ise İbn Hilâl’in kendi bildiğini okuyarak imamın izni ve rızası olmadan onun işlerine karıştığı ifade edilmiştir. Fâcir olarak nitelenen İbn Hilâl’in durumunun herkese bildirilmesi emredilmiştir. İmamın İbn Hilâl’den ve ondan teberrî etmeyenden de teberrî ettiği ifade olunan mektupta, İbn Hilâl hakkında birçok beddua ve zemm bulunmaktadır. Mektubun sonunda güvenilir müntesiplerinden kendilerine ulaşan haberlerden şüphe edilmesinde özrün kabul görmeyeceği de ifade edilmiştir. Olayın râvîsi Ebû Hâmid, el-Askerî’den gelen bu açıklamalara rağmen bir gurubun hala İbn Hilâl hakkındaki menfî bilgileri kabul etmediklerini ve kendisine düşmanlık yapıldığını aktarmıştır. Bunun üzerine

⁴⁹ Muhammed et-Takiî el-Meclisî, *Bihârü’l-envâr* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1413), 25/346-350.

⁵⁰ Sadûk, *el-Hişâl*, 155, 156. Ayrıca bk. Abdullah el-Mâmekânî, *Mikbâsu’l-hidâye* (Kum: Delîl mâ, 1428), 2/116-117.

⁵¹ Ebû Hâtim el-Merâġî’nin, ricâl kitaplarında zikredilmediğini iddia eden Hüseyin Saidî rivayetin senedini mezkûr râvî sebebiyle tazyîf etmektedir. bk. Hüseyin Sâidî, *ed-Du’afâ min ricâli’l-ħadîs* (Kum: Dâru’l-Hadîs, 1384), 1/241. Lakin birçok Şîf ricâl kitabında zikredilen Ebû Hâmid el-Merâġî bk. Keşşî, *Ricâlü’l-Keşşî*, 534; Tûsî, *Ricâlü’l-Şîa*, 397; Hüseyin b. Yusuf el-Allâme el-Hillî, *Ricâlü’l-Allâmeti’l-Hillî* (Necef: Dâru’Zehâir, 1411), 18, aynı zamanda Kuleynî’nin hocalarından addedilmektedir. bk. Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî, *Delâilü’l-İmâme* (Kum: Bi’set, 1413), 527, 528.

⁵² Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/198.

⁵³ Bu ibare Şîa’da bilge olup haktan sapan kişiler için kullanılmıştır. Bunun yanında zındıklardan bir grubu nitelemek için de kullanılan kavram, imamlar döneminde muhalif tarafta olup onlara muarız davrandıkları iddia edilen Hasan el-Basrî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hâşim el-Kûfî gibiler için kullanıldığı iddia edilmiştir. bk. Cezâirî, *el-Envâru’n-nu’mâniyye*, 2/245/246.

1308 | Yusuf Oktan. Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şîf Ahmed b. Hilâl...

imamlara yıllarca hizmet edip sohbetlerinde bulunan Urve ed-Dihkân'ın⁵⁴ (öl. 3./10. asır) küfre düştüğü yönünde bilgiler içeren başka bir mektup geldiği nakledilmiştir.⁵⁵ Böylece Dihkân'ın düştüğü hal üzerinden İbn Hilâl'in aleyhine örnek verilmiştir.

Hicrî 4. asır Şîf müelliflerden Sadûk'un, es-Sâdık'tan sonra Şîa'nın ihtilafa düşmesi hususunda İmâmiyye mezhebî aleyhine deliller sunan Zeydiyye'ye cevaplar verdiği sırada senesinde İbn Hilâl bulunan bir rivayeti tenkit ettiği görülmektedir. İbn Hilâl'in Şîf âlimler tarafından cerh edildiğini bildiren Sadûk, İbn Hilâl'in nasb ile itham edilmesine sebep olacak bir rivayet nakletmektedir. Bu rivayete göre Sa'd b. Abdullah: "Ahmed b. Hilâl dışında bir müteşeyyi'in teşeyyu'dan nasba döndüğünü ne duyduk ne de gördük!" dediğini ve İbn Hilâl'in teferrüd ettiği rivayetlerle amel edilmesinin caiz olmadığını bildirmektedir. İbn Abdullah'ın, İbn Hilâl'in İmâmet ve imamlar hakkında şüphe ettiğini ima ederek: "Biz Peygamber ve imamların ancak Allah'ın dininde râzı olduğu⁵⁶ kişiye şefaatte bulunacaklarını öğrendik. İmâm hakkında şüphe eden, Allah'ın dini üzerine değildir" şeklindeki sözleri aktarılmıştır.⁵⁷ Bu kişilerin uhrevî durumuna da değinen İbn Abdullah, Mûsa b. Câfer'den imam hakkında şüphesi bulunan kişinin kıyamet günü Rabbinden af dileyeceği yönündeki sözlerini nakletmektedir.⁵⁸ Ancak ulaşabildiğimiz kadarıyla kaynaklarda İbn Hilâl'in imamlardan şüphe ettiği ya da nâsıblıkla itham edilmesine sebep olabilecek şekilde Ehl-i beyt ve imamlara yönelik menfi bir tavır taşıdığına yönelik bir bilgi bulunmamaktadır.

İbn Hilâl nâsıblıkla itham edildiği yönündeki rivayetten yaklaşık bir asır sonra onun cerh ve ta'dîl yönünden ele alındığı görülmektedir. İbn Hilâl'i *sâlihu'r-rivâye* şeklinde niteleyen Necâşî (öl. 450/1058) onun rivayetlerinin bazen ma'ruf bazen münker kabul edildiğini bildirmektedir.⁵⁹ Necâşî'nin bu ifadesini, Şîf âlimlerin İbn Hilâl'in teferrüd ettiği rivayetlerle amelin caiz olmadığını bildirmeleri gerekçesiyle tenkit eden Muhammed Takiyy et-Tüsterî (öl. 1426/1995), İbn Hilâl için *sâlihu'r-rivâye* denilmesini taaccubla karşılamaktadır.⁶⁰

Necâşî'nin mûasırı Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067) ise onun ğâlî olduğunu, dininde itham edildiğini bununla birlikte Şîf ashâbın asıllarından birçok rivayet naklettiğini ifade etmektedir.⁶¹ İbn Hilâl muhtemelen ilk olarak Tûsî tarafından ğâlîlikle itham edilmiştir. Tûsî'nin İbn Hilâl'i nitelediği ğâlî lafzının Şîa hadîs usulünde nâsıb, fasidül-'akîde gibi terimlerle aynı bölümde değerlendirilerek râvînin mezhebinin bozukluğuna işaret etmek için kullanıldığı görülmektedir.⁶² Bununla beraber Şîa'da genel anlamda ğâlî ifadesiyle ya imamlara âlemin işleyişinde onlara selahiyât verildiği yönünde aşırı düşünceye sahip olma ya da imamları tanıyarak onların velayetini bilmenin kişinin üzerindeki farzları düşürdüğü yönünde bir görüşe sahip olma şeklinde yorumlandığı düşünüldüğünde⁶³ Ahmed b. Hilâl'in ğâlî olarak nitelenmesi yersizdir. Bununla birlikte mezhep müntesiplerinden ğâlîlikle itham edilenlerin istikamette oldukları dönem bilirse onların rivayetlerinin alınabileceği, sonraki dönemlerinde naklettiklerinin ise terkedileceğini ifade eden Tûsî, Ebû Hattab Muhammed b. Ebû Zeyneb ve Ahmed b. Hilâl'in istikamette olduğu dönemdeki rivayetleriyle amel ettiklerini ifade etmektedir.⁶⁴ Ancak Tûsî'nin ifade ettiği bu metodolojiye başta kendisinin uymadığı görülmektedir. *Tehzîbü'l-ahkâm ve el-İstibsâr*'ında Ahmed b. Hilâl'in ğâlîlik ve lanetle meşhur olduğunu ifade

⁵⁴ Asıl adı Urve b. Yahyâ ed-Dihkân olan râvî hakkında bk. Keşşî, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl*, 842; Tûsî, *er-Ricâl*, 389; İbn Dâvud, *er-Ricâl*, 477.

⁵⁵ Keşşî, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl*, 535, 536.

⁵⁶ el-Enbiyâ 21/28.

⁵⁷ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, 1/76.

⁵⁸ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, 1/76.

⁵⁹ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 83. Konu hakkında yapılan bir çalışmada, Necâşî'nin, İbn Hilâl hakkında ğâlî dediği nakledilmiştir. Uteyye, *Ahmed b. Hilâl el-Abertâi beyne't-tadyif ve't-tevsîk*, 432. Ancak Necâşî'nin İbn Hilâl hakkında böyle bir nitelemesi bulunmamaktadır.

⁶⁰ Muhammed et-Takî et-Tüsterî, *Kâmusu'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1431), 1/676.

⁶¹ et-Tûsî, *el-Fihrist*, 83

⁶² Mâmîkânî, *Mikbâsu'l-hidâye*, 2/40.

⁶³ Muhammed b. Ali es-Sadûk, *el-Hişâl*, thk. Ali Ekber el-Ğifârî (Kum: Câmîati Müderrisîn, 1362), 155, 156. Ayrıca bk. Mâmîkânî, *Mikbâsu'l-hidâye*, 2/116-117.

⁶⁴ Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *Uddetü'l-uşûl* (Kum: Sitâre, 1376), 1/151.

eden Tûsî, onun rivayetiyle amel etmediklerini söylemektedir.⁶⁵ Bununla beraber yine mezkûr kitaplarında İbn Hilâl'in durumuna değinmeden ondan birçok rivayet nakletmektedir.⁶⁶ Ayrıca Ebû Hattâb'ın istikamet dönemindeki rivayetleriyle amel edildiği yönündeki sözleri de sabit değildir. Hatta İbnü'l-Gadâirî (öl. 450/1058), "Ebû Hattâb bize akidesinin sağlam olduğu dönemde tahdîs etti ki..." şeklindeki rivayetlerin terk edilmesi yönünde görüş bildirmektedir.⁶⁷ Buna göre Tûsî'nin ortaya koymaya çalıştığı metoda hem iltifat edilmemiş hem de başta kendisi buna uymamıştır.⁶⁸

Başka bir kitabında imamlar tarafından zemmedilenleri saydığı sırada Ahmed b. Hilâl'i de bunların arasında zikreden Tûsî, Keşşî'nin, Hasan el-Askerî'nin İbn Hilâl'den teberrî edilmesi emrinin zikredildiği mektubunu muhtasar olarak nakletmiştir. Böylece Tûsî İbn Hilâl'in zemmedilmesini delillendirmektedir.⁶⁹ Yine Tûsî kitabının farklı bir yerinde, imamlara yalan yere bâblık ve sefirlik iddia edenleri saydığı bölümde ise İbn Hilâl'in, el-Askerî'nin ashabından olduğunu, Şîa'nın, el-Askerî'nin bildirmesiyle ikinci vekil Muhammed b. Osman el-Amrî'nin nâibliğinde ittifak ettiğini nakletmektedir. el-Askerî ölünce Şîi cemaat İbn Hilâl'e, İmam tarafından nasla tayin edilen Muhammed b. Osman'ın nâibliğini kabul edip etmediğini sorunca İbn Hilâl'in: "(el-Askerî'nin) onu vekil tayin ettiğini duymadım. Babası Osman b. Saîd'i(n vekâletini) inkâr etmiyorum. Ancak Ebû Ca'fer b. Muhammed b. Osman'ın Sâhibü'z-zaman'ın vekili olmasındaki kesinliğe gelince, buna cesaret edemem" dediği zikredilmiştir. Bunun üzerine İbn Hilâl'e imamın emrini başkalarının da duyduğu söylenmiş, İbn Hilâl ise onlara kendileri işittiyse amel etmelerini söylemiştir. Böylece Şîi cemaatin Ebû Ca'fer'in vekâletinde tevakkuf eden İbn Hilâl'i lanetlediği ve ondan teberrî ettiği zikredilmiştir. Daha sonrasında üçüncü vekil Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Rûh'un elinde gâib imamın İbn Hilâl'i lanetlediği ve ondan teberrî ettiğine yönelik başka bir mektup çıktığı nakledilmektedir.⁷⁰

Muhtemelen mezkûr örneklerle dayanarak İbn Hilâl'in rivayetlerinde tevakkuf edileceği yönünde görüş bildiren ilk Şîi rical âlimi müteşedditiğiyle şöhret bulan İbnü'l-Gadâirî'dir. İbn Hilâl'in, Şîa'da *Ashâbu'l-icmâ'*dan⁷¹ addedilen Muhammed b. Ebî Umeyr'in (öl. 217/832) *en-Nevâdir*'i ve Hasan b. Mahbûb'un (öl. 224/839) *el-Meşîha*'sında bulunan rivayetlerinin dışındaki rivayetlerinde tevakkuf ettiğini bildirerek, bu iki kitabın bütün *Ashâbu'l-hadîs* tarafından duyulduğunu ve ona itimat edildiğini söylemektedir.⁷² Ancak İbn Hilâl rivayetleri mezkûr iki müellifin de senedinde bulunduğu başta temel⁷³ birçok Şîi kaynaktan nakledilmektedir.⁷⁴ Bununla beraber İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu rivayetleri sorunlu kılan husus mütekaddimûn Şîi ulamanın belli bir metoda göre ondan rivayet etmemesidir.

⁶⁵ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 9/204; Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-İstibşâr* (Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1390), 3/28, 351.

⁶⁶ Bu konu son bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

⁶⁷ Ahmed b. Hüseyin İbnü'l-Gadâirî, *er-Ricâl* (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1364), 88.

⁶⁸ Sâidî, *ed-Du'afâ min ricâli'l-hadîs*, 1/243.

⁶⁹ Tûsî, *el-Ğaybe*, 353.

⁷⁰ Tûsî, *el-Ğaybe*, 399; Meclisî, *Biḥâru'l-envâr*, 51/368.

⁷¹ Ashâb-ı icmâ, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık, Mûsâ el-Kâzım ve Ali er-Rızâ'nın (öl.203/818) ashabından, her biri altı kişiden oluşan üç gruptan toplam on sekiz râviyi ve âlimi ifade etmektedir. Bu konu hakkında bk. İbrahim Kutluay, "Şîa'da Hadis Rivayeti ve İsnad Tenkidinde Ashâb-ı İcmâ Te-lakkisinin Rolü", *Marife* 17/1 (2017), 29-50.

⁷² İbnü'l-Ğazârî, *er-Ricâl*, 111, 112.

⁷³ *Kütübü Erba'a* ismiyle şöhret bulan Kuleynî'nin *el-Kâfî*'si, Sadûk'un *Men lâ yahduruhu'l-fakîh*'i ve Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm* ile *el-İstibşâr*'ı Şîa'da öne çıkan hadis kitaplarındandır. Bu konuda bk. Bekir Kuzudişli, *Şîa'da Hadis Rivayeti ve İsnad* (İstanbul: BSR Yayın Grubu, 2011), 177, 183, 201, 216.

⁷⁴ İbn Hilâl ve Hasan b. Mahbûb'un aynı senette bulunduğu bazı rivayetler için bk. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh, *el-İmâme ve't-tebşîra* (Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1404), 114, 129; Cafer b. Muhammed İbn Kavleveyh, *Kâmilü'z-ziyârât* (Necef: Dâru'l-Murtazaviyye, 1356), 179, 182; Numânî, *el-Ğaybe*, 180, 279; Müfid, *el-İhtîşâs*, 325; Tûsî, *el-Ğaybe*, 439; Tûsî, *Kemâlü'd-dîn*, 2/370, 649; Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 1/221, 466, 3/76, 4/134, 6/61; Tûsî, *el-İstibşâr*, 1/27. İbn Hilâl ve İbn Ebî 'Umeyr'in aynı senette bulunduğu bazı rivayetler için bk. Saffâr, *Beşâirü'd-derecât*, 1/261; Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/529; İbn Bâbeveyh, *el-İmâme ve't-tebşîra*, 134; Sadûk, *Uyûnu Ahbâri'r-Rıdâ*, 1/58; İbn Kavleveyh, *Kâmilü'z-ziyârât*, 179; Tûsî, *Kemâlü'd-dîn*, 1/204, 252, 281, 350; Numânî, *el-Ğaybe*, 67, 307;

1310 | Yusuf Oktan. Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şîf Ahmed b. Hilâl...

Sonraki dönem müelliflerinden İmâmîyye Şîa'sının önde gelen müfessir ve fakih âlimlerinden Tabersî (öl. 548/1154) ise İbn Hilâl'i ğâlîler arasında saymakta ve on ikinci imamın onun hakkında lanet ve teberrî içeren mektubundan bahsetmektedir.⁷⁵ İbn Tâvûs (öl. 664/1266) ise Hüseyin b. Ahmed el-Mâlikî'nin İbn Hilâl'e Muhammed b. Sinân'ın ğâlî durumu hakkında sorduğu, İbn Hilâl'in ise: "Allah korusun! Vallahi o bana temizliği ve ailenin tecrit edilmesini (حبس العيال) öğretti. Zâhit ve âbid biriydi" dediğini nakletmiştir.⁷⁶ Hicrî 8. asrın Şîf âlimlerinden Allâme el-Hillî (öl. 726/1325) ise Ahmed b. Hilâl'in ğâlî olduğu ve imamdan, onun hakkında zem içeren mektupların çıktığını bildirdikten sonra onun rivayetlerinin kendi nazarında makbul olmadığını söylemektedir.⁷⁷ Sonraki Şîf âlimlerden Nimetullah el-Cezâîrî (öl. 1112/1701),⁷⁸ Yusuf el-Bahrânî (öl. 1186/1772)⁷⁹ ve Muhammed Şeff' el-Berücerdî (öl. 1303/1896)⁸⁰ İbn Hilâl hakkında genel anlamda mütekaddimûn âlimlerinin görüşlerini nakletmiştir.

İbn Hilâl'in mütekaddimûn ve birçok mütehhirûn Şîf âlim tarafından ğâlî ve nâsıblıkla itham edilip tenkit edilmesine rağmen Ebü'l-Kâsım el-Mûsevî el-Hûî'nin (öl. 1412/1992) onu sika addettiği görülmektedir. Kitaplarında İbn Hilâl'e iki yerde değinen Hûî, bunlardan ilkinde tartıştığı bir rivayetin senet yönünden tenkit edildiğini, senedin İbn Hilâl dışında kusurdan âri olduğunu bildirmektedir. Hillî'nin, İbn Hilâl hakkındaki hükmünü eleştirerek onun tadyîf ve tashîhine itimat edilemeyeceğini, ona göre haberin sıhhatinin ancak râvinin İmâmîyye Şîas'ından olmasıyla mümkün olacağını söylemektedir. İbn Hilâl'in münharif olmasından dolayı rivayetin alınmasından menedildiğini, lakin bu durumun onun güvenilir olmasını açıklamadığını, Hillî dışında İbn Hilâl'i rivayetinde tazyîf edene rastlamadığını, buna göre de onun rivayetinde yanlışlığını gerektirecek bir şeyin olmadığını ifade etmektedir. Mütekaddimûn âlimlerinin İbn Hilâl hakkındaki sözlerini aktaran Hûî, İbnü'l-Gâdâîrî'nin onun mezkûr iki kitap dışındaki rivayetlerinde tevakkuf ettiğini, şayet İbn Hilâl rivayetinde *sâlih* biri (صالح الرواية) olmasaydı onun, Şîa'da *Ashâbu'l-icmâ'*dan⁸¹ addedilen Muhammed b. Ebî Meyr'in (ö. 217/832) *en-Nevâdir*'i, Hasan b. Mahbûb'un (ö. 224/839) *el-Meşîha*'sındaki rivayetleri ile diğer başkaca rivayetleri arasında fark olmayacağını bildirmektedir. Tûsî'nin; İbn Hilâl'in istikamette olduğu dönemdeki rivayetlerinin alınabileceği, bu dönemde sika olduğu, inhiraf ettikten sonraki rivayetlerinin ise terk edileceği şeklindeki sözleriyle⁸² istidlalde bulunmaktadı. Tûsî'nin, İbn Hilâl'in *et-Tehzîb*'deki rivayetiyle amel etmeme sebebini ise râvinin zayıflığından değil rivayetin münker olmasından ya da Ahmed b. Hilâl'in Tûsî nazarında tevsîkinin

Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 1/49, 117, 172, 2/49, 264, 357, 367, 4/79, 134, 5/263, 307, 6/48, 8/249; Tûsî, *el-İstibşâr*, 1/54, 150, 266, 2/50; Tûsî, *el-Gaybe*, 142. Görüldüğü üzere Tûsî, İbn Hilâl ve mezkûr râvîlerin senedinde bulunduğu birçok rivayet nakletmektedir. Son bölümde görüleceği üzere Tûsî, İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu toplamda elli rivayetten sadece üçünü İbn Hilâl sebebiyle tenkit etmektedir.

⁷⁵ Ahmed b. Ali et-Tabersî, *el-İhticâc* (Meshed: Neşrû Murtazâ, 1413), 2/375.

⁷⁶ Ali b. Mûsâ İbn Tâvûs, *Felâhu's-sâil ve necâhu'l-mesâil* (Kum: Bostan Kitab, 1406), 13.

⁷⁷ Hillî, *Hulâşatu'l-akvâl fi ma'rifeti'r-ricâl*, 321. Rivayette Ahmed b. Huleyl geçmektedir. Bu kişinin Ahmed b. Hilâl olduğunu ifade eden Cafer Subhânî, Hüseyin b. Ahmed ve Muhammed b. Sinân'ın Ahmed b. Hilâl'den rivayeti naklettiklerini bildirmektedir. bk. Cafer es-Subhânî, *Külliyât fi 'ilmi'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'Neşri'l-İslâmî, 1425), 95.

⁷⁸ Nimetullah el-Cezâîrî, *Keşfü'l-esrâr fi şerhi'l-istibşâr* (Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1413), 2/222.

⁷⁹ Bahrânî, *el-Hadâîku'n-nâdîra*, 1/422. Bahrânî, İbn Hilâl'i tazyîf ederek konu hakkında vârid olan rivayete de bundan dolayı zayıf olduğu hükmünü vermektedir. Mütekaddim âlimlerin görüşleri için ayrıca bk. Ali En-Namazi Eş-Sehrudi, *Mustedrakât 'ilmi ricali'l-hadîs* (Tahran: Şafak, 1412), 505, 506.

⁸⁰ Muhammed Şeff' el-Berücerdî, *Ṭarâifu'l-maḳâl fi ma'rifeti ṭabaḳâti'r-ricâl* (Kum: Mektebetü Âyetullah el-Mara'sî, 1410), 228.

⁸¹ Ashâb-ı icmâ, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık, Mûsâ el-Kâzım ve Ali er-Rızâ'nın (ö.203/818) ashâbından, her biri altı kişiden oluşan üç gruptan toplam on sekiz râviyi ve âlimi ifade etmektedir. Bu konu hakkında bk. İbrahim Kutluay, "Şîa'da Hadis Rivayeti ve Isnad Tenkidinde Ashâb-ı İcmâ Te-lakkisinin Rolü", *Marife* 17/1 (2017), 29-50.

⁸² Tûsî, *Uddetü'l-uşûl*, 1/151.

sabit olmamasından kaynaklandığını söylemektedir.⁸³ Ancak *Tehzîbü'l-ahkâm*'da senedinde İbn Hilâl'in bulunduğu otuz beş rivayet aktaran Tûsî, bunlardan sadece birini tenkit etmektedir.⁸⁴ Yine *el-İstîbsâr*'da senedinde İbn Hilâl'in bulunduğu on beş rivayet nakletmiş, bunlardan sadece ikisini tenkit etmiştir.⁸⁵

Netice olarak Hûî, ilk dönemlerinde istikamet üzere olduğu bilinen birinin sonradan akidesinin fasit olması ya da haktan sapmasının, ondan şüphe edilmesini gerektirmeyeceğini söyleyerek onun muhtemel haktan sapma sebebinin haset ve kıskançlığa bağlamaktadır. Buna göre Şîa'nın önde gelen şahıslarından İbn Hilâl, kendisine nâiblik görevinin tevdi edilerek imamın has nâibi olmayı ummuştur. Ancak bu konuda ihtilaf görünce kıskançlık ve hasedi onu dinden çıkarıp haktan yüz çevirmesine sebep olmuştur. Lâkin tüm bu durumlar onun güvenirliliğini ve rivayetinde sadık olduğu gerçeğini nefyetmeyeceğini, zira Ca'fer b. Muhammed İbn Kavleveyh'in (367/977) *Kâmilü'z-ziyârât*'ında olmasıyla tevsik olunduğunu ifade eden Hûî,⁸⁶ İbn Hilâl hakkında farklı bir tazyîf gelmedikçe rivayetinin alınması gerektiğini bildirmektedir.⁸⁷

Mucemü'r-ricâli'l-hadîs'inde de İbn Hilâl'in durumunu ele alan Hûî, kişinin akidevi bozukluğunun sorun oluşturmayacağını ve ondan istifade etmeyi engellemeyeceğini bildirerek İbn Hilâl'in bir vakit gâîl başka bir vakit ise nâsıbilikle itham edildiğini, lakin bunu ispat etmenin kendilerini ilgilendirmeyeceğini söylemektedir. Akidenin ya da amelin fasit olmasının rivayetin hücciyetini düşürmeyeceğini, Necâşî'nin onu *sâlihu'r-rivâye* nitelemesiyle zahiren bu kişinin sika olduğuna işaret ettiğini bildirmektedir.⁸⁸ Necâşî'nin, İbn Hilâl için kullandığı *sâlihu'r-rivâye* teriminin mutlak karşılığı Şîi usul kitaplarında verilmese de mana olarak bu kavrama yakın *Sâlihu'l-hadîs* nitelemesi Abdullah el-Mâmekânî (1351/1932) tarafından tevsik ifadesi olarak yorumlanmıştır.⁸⁹ Bununla beraber *sâlihu'r-rivâye* kavramının, İbn Hilâl'in rivayetlerinin ızdırâb, tahlîd gibi durumlara yönelik *bazen ma'ruf bazen münker kabul edildiği* yönündeki ifadeyle çeliştiği iddia edilmiştir.⁹⁰ Kummî'nin tefsirinde ve mezkûr *Kâmilü'z-ziyârât*'ın senedinde bulunmasının onun sika olduğuna delalet ettiğini söyleyen Hûî, netice olarak İbn Hilâl'in akidesi fasit olmasıyla birlikte sika olduğu, zira akidedeki fısın rivayetin alınmasını engellemeyeceği yönünde görüş bildirmektedir.⁹¹

Ahmed b. Hilâl'in mütekaddimûn ve sonrası dönemlerdeki âlimler tarafından nâsıb ve gâlilikle itham edilerek tazyîf edilmesine rağmen Hûî'nin onu bazı gerekçelerle tevsik etmesi Şîi rivayet usulünde sorunlu görülmüştür. Akidesinin bozukluğu ve daha mezkûr menfi ithamlarla nitelenen İbn Hilâl'in, Hûî tarafından nasıl tevsik edildiği sorusu muâsir âlimlerden Ayetullah Alî el-Hüseynî el-Mîlânî'ye sorulmuş, el-Mîlânî ise, âlimlerin delillerde⁹² emaneti kabul ettiklerini bildirerek râvide sahih akide ya da başka bir şeyin muteber kabul edilmediğini genel anlamda emanetin esas olduğu yönünde fetva vermiştir.⁹³

Şîi kaynaklarında imamın lanet ettiği ve kendisinden teberrî edilmesini emrettiği bir şahsın Hûî tarafından tevsik edilmesi genel anlamda sorun oluşturmaktadır. Hûî'nin,

⁸³ Ebü'l-Kâsım el-Mûşevî el-Hûî, *el-Müstenid fi şerhi'l-'urveti'l-vuşkâ* (Kum: Müessesetü'l-İhyâi Âsâri'l-İmâmi'l-Hûî, 2009), 12/ 333-336.

⁸⁴ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 9/204.

⁸⁵ Tûsî, *el-İstîbsâr*, 3/28, 351. Bu konuya son bölümde detaylı olarak değinilecektir.

⁸⁶ İbn Kavleveyh, *Kâmilü'z-ziyârât*, 179, 182, 219.

⁸⁷ Hûî, *el-Müstenid fi şerhi'l-'urveti'l-vuşkâ*, 12/336.

⁸⁸ Ebü'l-Kâsım el-Mûşevî el-Hûî, *Mu'cemü'r-ricâli'l-hadîs* (Necef: Mektebetü'l-İmâmi'l-Hûî, ts.), 3/358.

⁸⁹ Mâmikânî, *Miğbâsu'l-hidâye*, 1/492.

⁹⁰ Sâidî, *ed-Du'afâ min ricâli'l-hadîs*, 1/244.

⁹¹ Hûî, *Mu'cemü'r-ricâli'l-hadîs*, 3/357-359.

⁹² Gerçeğe ulaştırılan şey anlamında kullanılan delil, akfî ve naklî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Akfî delilin bütün öncülleri akla dayanmaktadır. Naklî delil ise Kur'an-ı Kerim, hadisler ve icmâdan oluşmaktadır. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Delil", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Erişim 3 Haziran 2021.

⁹³ Milani, "Muhaddisûn-Terâcümü ricâli'l-hadîs". Erişim 5 Nisan 2021.

Kummî'nin tefsiri⁹⁴ ve *Kâmilü'z-ziyârât*'ında⁹⁵ yer alan isnatlarda senesinde bulunmasıyla İbn Hilâl'i tevsik etmesi de İbn Hilâl'in mezkûr müelliflerin şeyhlerinden sayılmaması nedeniyle tenkit edilmiştir. Bununla birlikte Şîa'nın önde gelenlerinin İbn Hilâl'den nakilde bulunmaları da başlı başına bir tevsik ifadesi sayılmamaktadır.⁹⁶ İmâmiyye Şîası'nda Yahûdî, Hristiyan gibi gayr-i Müslimlerin haberlerinin terkinde ittifak edildiği, Ehl-i kiblede Mücessime, Havâric ve Gulât'ın haberlerinde ise ihtilaf edildiği görülmektedir. Buna göre şayet râvinin mezhebi, yalanı haram kılıyorsa bu durumda rivayetin alınabileceği ifade edilmiştir.⁹⁷ Bununla beraber Gulât ve bu yönüyle itham edilen râvilerin istikamet ve mezhepten sapma dönemleri bilindiği takdirde, istikamet dönemlerindeki rivayetleriyle amel edilebileceği, diğer rivayetlerinin ise terk edileceği aktarılarak bu râviler arasında Ahmed b. Hilâl de zikredilmiştir.⁹⁸ Ancak teoride ortaya konulan bu usulün pratikte uygulanmadığı görülmektedir. Bu ve buraya kadar zikredilen bilgilerin uygulamadaki durumu ancak İbn Hilâl'in hangi senetlerde nasıl geldiğini göstermekle mümkün görünmektedir. Buna göre son bölüm İbn Hilâl'in senetlerdeki durumunu ve Şîf âlimlerin bu senetlere yaklaşımını uygulamalı olarak ele alacaktır.

3. Rivayet Senetlerinde Ahmed b. Hilâl

Şîf hadîs kaynakları incelendiğinde İbn Hilâl'in birçok rivayetin senesinde bulunduğu görülmektedir. Bazı müellifler aynı rivayetin İbn Hilâl tarihini aktarırken diğer bazı müellifler İbn Hilâl'in bulunmadığı farklı tarih tercih etmiştir. İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu ilk rivayetler -ulaşabildiğimiz kadarıyla- Ali b. Ca'fer el-Ureyzî'nin (öl. 210/825) *el-Mesâil*'inde nakledilmektedir. Mûsâ b. Ca'fer'in, misk faresinin⁹⁹ cepte bulunduğu durumda namaz kılınabileceği yönünde fetva verdiği rivayet,¹⁰⁰ Kummî,¹⁰¹ Sadûk¹⁰² ve Tûsî tarafından¹⁰³ nakledilmiştir. İbn Hilâl hakkında menfi açıklamalarda bulunan Tûsî de dahil, yukarıdaki âlimler İbn Hilâl'in bulunduğu senedi herhangi bir açıklama ya da kayıtlama yapmadan zikretmişlerdir. Yine Kummî, İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu iki rivayet zikretmektedir.¹⁰⁴ Bu rivayetlerden biri Küleynî tarafından da nakledilmektedir.¹⁰⁵ Hicrî 3. asır müelliflerinden Muhammed b. Hasan es-Saffâr (öl.290/903), İbn Hilâl'in senette bulunduğu dokuz rivayet aktarmış¹⁰⁶ yine bu rivayetlerden biri Sadûk¹⁰⁷ bir diğeri ise Nu'mânî (öl. 360/971) tarafından nakledilmiştir.¹⁰⁸ Küleynî tarafından ise İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu toplamda on rivayet aktarılmış¹⁰⁹yine bu rivayetlerden bir kısmı muâsırı Ebû'l-Hasan İbn Bâbeveyh¹¹⁰ (ö. 329/941) ve

⁹⁴ Kummî'nin tefsirinde güvenilir râvilerden aktardığı ifadesi için bk. Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî*, 1/4. Mezkûr tefsirde Ahmed b. Hilâl'in senesinde olduğu iki rivayet nakledilmiştir. bk. Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî*, 1/320, 2/112.

⁹⁵ İbn Kavleveyh'in sika râvilerden tahric ettiği imasına gelen ifadeleri için bk. İbn Kavleveyh, *Kâmilü'z-ziyârât*, 4. İbn Kavleveyh, Ahmed b. Hilâl'in senette bulunduğu üç rivayet zikretmektedir. bk. İbn Kavleveyh, *Kâmilü'z-ziyârât*, 179, 182, 219.

⁹⁶ Muhammed Ali Salih, *Uşûlu 'ilmi'r-ricâl* (Kum: Numûne, 1416), 503-506.

⁹⁷ Mâmikânî, *Mikbâsu'l-hidâye*, 1/309-310.

⁹⁸ Salih, *Uşûlu 'ilmi'r-ricâl*, 81-82, 503-506.

⁹⁹ Güzel şekli ve kokusu sebebiyle avlanan bir fare türüdür. bk. Meclisî, *Biḥâru'l-envâr*, 61/259.

¹⁰⁰ Ali b. Cafer el-Ureyzî, *el-Mesâil* (Kum: Müessesetü Âli'l-beyt, 1409), 216.

¹⁰¹ Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî*, 1/320.

¹⁰² Muhammed b. Ali es-Sadûk, *Men lâ yaḥḍuruhû'l-faḳîh* (Kum: Defetü İntişârati'l-İslâmî, 1413), 1/254.

¹⁰³ Tûsî, *Tehzîbü'l-aḥkâm*, 2/323.

¹⁰⁴ Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî*, 1/320, 2/112.

¹⁰⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/206.

¹⁰⁶ Saffâr, *Beşâiru'd-derecât*, 1/167, 227, 228, 261, 283, 328, 361, 465.

¹⁰⁷ Sadûk, *İlelü's-şerâi'*, 1/198; Sadûk, *Uyûnu Ahbâri'r-Rıdâ*, 1/272.

¹⁰⁸ Numânî, *el-Gaybe*, 322.

¹⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/207, 342, 445, 529, 4/130, 151, 189, 6/513, 8/257.

¹¹⁰ İbn Bâbeveyh, *el-İmâme ve't-tebşira*, 110.

sonraki müellifler Şeyh Sadûk,¹¹¹ Tûsî¹¹² ve Numânî¹¹³ tarafından nakledilmiştir. Mezkûr rivayetlerden bazılarında İbn Hilâl tariki tercih edilmişken bazılarında ise İbn Hilâl'in bulunmadığı farklı tarikler tercih edildiği de görülmektedir.

Muhtemelen İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu rivayetleri nakleden müellifler içinde ilk olarak senet içi açıklamada bulunan Şeyh Sadûk'un babası İbn Bâbeveyh'tir. Senette İbn Hilâl'den sonra "istikamet halinde" (في حال استقامته) diyerek açıklamada bulunmakta böylece ondan, mezhepten ayrılması öncesinde naklettiğine vurgu yapmaktadır.¹¹⁴ İmâmîle alâkalı olan bu rivayet daha sonradan oğlu Sadûk tarafından aynı ifadelerle nakledilmiştir.¹¹⁵ İbn Bâbeveyh'in naklettiği rivayetlerde dikkat çeken kısım; İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu diğer altı rivayette herhangi bir şekilde İbn Hilâl'in istikametine temas etmeden doğrudan senetleri nakletmesidir.¹¹⁶ Bu rivayetler Sadûk,¹¹⁷ Tûsî,¹¹⁸ ve Nu'mânî¹¹⁹ tarafından da İbn Hilâl hakkında bir açıklama yapılmadan nakledilmiştir. Yine 4. asır müelliflerinden Ali b. Muhammed el-Hazzâz (4.yy/10yy) iki rivayet,¹²⁰ Nu'mânî on dört rivayet,¹²¹ Ca'fer b Muhammed İbn Kavleveyh (öl. 367/977) üç rivayet¹²² ve Müfîd dört rivayet¹²³ nakletmektedir. Mezkûr müelliflerden hiçbirinin İbn Hilâl'in durumuna temas etmediği ve İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu rivayetleri de tenkit etmediği görülmektedir.

İbn Hilâl'in bulunduğu senetlerin tazyîf edilmesi genel anlamda hicri 4. asrın sonlarına doğru Sadûk ile başladığı söylenebilir. Babası İbn Bâbeveyh'in, İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu rivayetlerden birinde senet içi bir bilgiyle onun istikamet üzere olduğu şeklindeki açıklaması, İbn Hilâl'in mezhepten ayrıldıktan sonraki rivayetlerinin tazyîf edileceği düşüncesine neden olmaktadır. Tûsî, muhtemelen bu düşünceye dayanarak İbn Hilâl gibi râvilerin mezhep içinde olduğu dönemle inhiraf ettiği dönemdeki rivayetlerinde ayrıma gitmiştir.¹²⁴ Ancak bu dönem keskin çizgilerle ayrılmadığından -aşağıda görüleceği üzere- İbn Hilâl'in senesinde bulunduğu birçok rivayeti naklederken bunlardan sadece çok azını İbn Hilâl sebebiyle tazyîf etmektedir.

Sadûk muhtemelen selef âlimleri arasında kimsenin zikretmediği ve senesinde İbn Hilâl'in bulunduğu bir rivayette İbn Hilâl'in; onuncu imam el-Hâdî'ye (ö. 254/868) yazdığı bir mektupta kendisinin bir köle azat etmesi gerektiği, bununla birlikte yine kendisine ait olan bir kölenin kaçtığını, böylece kaçan kölenin borcu yerine geçip geçmeyeceğini sormuştur. el-Hâdî ise cevaben kaçan kölenin borcunun yerine geçeceğini ifade etmiştir.¹²⁵ Sadûk rivayetin sonrasında herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Böylece rivayetin sıhhatini teyit ettiği anlaşılmaktadır. Zira Sadûk kitabını telif amacını belirtirken amacının başkaca musannifler gibi rivayetleri toplamak olmadığı, bilakis fetva vermiş olduğu meselelerde rivayetleri irad ederek onların sıhhatine hükmettiğini bildirmektedir.¹²⁶ Sâdûk'un *el-Emâlî*¹²⁷ ve *el-Hisâ*¹²⁸ de İbn Hilâl tarikiyle dört rivayet naklettiği ve İbn Hilâl'e herhangi bir şekilde

¹¹¹ Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, 1/270; 2/666; Sadûk, *el-Hisâ*, 2/477; Sadûk, *Uyûnu Ahbârî'r-Rıdâ*, 1/48; Sadûk, *İlelû's-şerâi*; 2/385; . Sadûk, *Men lâ yahduru'f-fakîh*, 2/155, 2/242, 3/300.

¹¹² Tûsî, *el-Ğaybe*, 1/137.

¹¹³ Numânî, *el-Ğaybe*- 95.

¹¹⁴ İbn Bâbeveyh, *el-İmâme ve'tebşîre*, 134.

¹¹⁵ Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, 1/204.

¹¹⁶ İbn Bâbeveyh, *el-İmâme ve'tebşîre*, 35, 113, 114, 121, 129, 134.

¹¹⁷ Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, 1/144, 1/204, 1/204, 2/233, 2/341, 2/377, 2/649; Sadûk, *İlelû's-şerâi*; 1/198.

¹¹⁸ Tûsî, *el-Ğaybe*, 233, 439

¹¹⁹ Numânî, *el-Ğaybe*, 180, 163; Aynı rivayet farklı senet için bk. Numânî, *el-Ğaybe*, 350.

¹²⁰ Ali b. Muhammed el-Hazzâz, *Kifâyetü'l-eser* (Kum: Baydâr, 1401), 284.

¹²¹ Numânî, *el-Ğaybe*, 67, 88, 163, 167, 176, 179, 180, 185, 249, 279, 307, 322, 323.

¹²² İbn Kavleveyh, *Kâmilü'z-ziyârât*, 179, 182; 219.

¹²³ Müfîd, *el-İhtisâs*, 20, 207, 320, 325.

¹²⁴ Tûsî, *Uddetü'l-uşûl*, 1/151.

¹²⁵ Sadûk, *Men lâ yahduru'f-fakîh*, 3/134.

¹²⁶ Sadûk, *Men lâ yahduru'f-fakîh*, 1/3.

¹²⁷ Sadûk, *el-Emâlî*, 14, 80, 218, 591

¹²⁸ Sadûk, *el-Hisâ*, 1/250, /283, 2/358, 433.

1314 | Yusuf Oktan. Şia Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şif Ahmed b. Hilâl...

cerh yöneltmediği görülmektedir. Sâdük, *Kemâlü'd-dîn*'de Zeydiyye'nin es-Sâdık'ın vefatından sonra Şia'nın ihtilafa düşerek muhtelif fırkalara ayrılması üzerinden İmâmîyye'ye yönelttiği eleştirileri tartıştığı bab başlığı altında İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu bir rivayet nakletmektedir. Rivayette Ebû Zürâre'nin es-Sâdık vefat ettikten sonra Kur'ân'ı eline alarak "Bu kitap kimin imametini ispatlarsa o benim imamımdır" dediği nakledilmiştir. Bu sözlerle es-Sâdık'tan sonra oğlu Mûsâ b. Ca'fer'in imam olmadığına yönelik istidlal yapılmıştır. Rivayeti nakleden Sadûk, İbn Hilâl'in mütekaddimûn tarafından cerh edildiğini söyleyerek rivayeti tenkit etmektedir.¹²⁹ Sadûk'un diğer muhtelif kitaplarında İbn Hilâl'in durumu hakkında bir yorumu bulunmazken kendi mezhebi aleyhine nakledilen bir rivayetin senedini İbn Hilâl'in durumunu gündeme getirerek zayıf kabul etmesi bulunması metodolojik bir sorun oluşturmaktadır.

Muhtemelen bundan daha sorunlu örnekler İbn Hilâl'i ğâflikle itham eden Tûsî'nin naklettiği rivayetlerde görülmektedir. Tûsî tarafından İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu birçok rivayet nakledilmekte ve yine İbn Hilâl senette bulunması sebebiyle bazı rivayetler tenkit edilmektedir. *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında senedinde İbn Hilâl'in bulunduğu otuz beş rivayet nakleden Tûsî, bunlardan sadece birini tenkit etmektedir. Bu rivayette İbn Hilâl, el-Hâdî'ye borçlularına vasiyette bulunarak ölen bir Yahûdînin durumunu sorduğu bir mektup gönderdiği, el-Hâdî'nin ise bunu, vasiyeti icra etmek için kendisine ulaştırması yönünde cevapladığı nakledilmiştir. Rivayetin senedinde imam tarafından zemmedilen İbn Hilâl'in bulunduğunu nakleden Tûsî, İbn Hilâl'in ğâflî olarak bilindiğini ve onun nakilleriyle amel etmediklerini söylemektedir.¹³⁰ Aynı rivayeti *el-İstibsâr*'ında da nakleden Tûsî'nin, rivayeti tenkit etmediği, hatta babda zikredilen müteâriz rivayetlerle bu rivayetin arasını cem' etmeye çalıştığı görülmektedir.¹³¹

el-İstibsâr'da ise senedinde Ahmed b. Hilâl'in bulunduğu on beş rivayet nakleden Tûsî, bunlardan sadece ikisini tenkit etmiştir. Bu rivayetlerden ilkinde İbn Hilâl, vasiyete kendinden başka şahit bulunmayan bir kadının durumunu yine el-Hâdî'ye sormuştur. el-Hâdî'nin şahadet için bir erkeğin ve iki kadının olması gerektiği, bununla beraber kadının şahadetinin düşürülmesinin gerekli olmadığı yönünde cevap verdiği nakledilmiştir. Rivayeti aktaran Tûsî, mezkûr rivayetin babdaki diğer haberle teâruz edemeyeceğini, zira senette bulunan İbn Hilâl'in zayıf, mezhebinin bozuk olduğunu açıklayarak özellikle sadece onun yoluyla gelen rivayetlerin muteber kabul edilemeyeceğini söylemektedir.¹³² Ancak İbn Hilâl'in durumunun açıklanarak tenkit edildiği aynı rivayeti *Tehzîbü'l-ahkâm*'da da nakleden Tûsî'nin, mezkûr rivayete herhangi tenkit yöneltmediği hatta rivayeti babdaki diğer rivayetlerle cem' etmeye çalıştığı görülmektedir.¹³³ İbn Hilâl'in tenkit edildiği diğer rivayette ise Tûsî, el-Hâdî'den mut'a yapılan, sonrasında ise kocası ölen kadının iddetinin kırk beş gün olduğu yönünde bir rivayet nakletmiştir. Rivayeti tazyîf eden Tûsî, sebebini ise senette bulunan İbn Hilâl'in çok zayıf olması şeklinde açıklamaktadır.¹³⁴ Ancak aynı rivayeti *Tehzîbü'l-ahkâm*'da da nakleden ve rivayette râvî sebebiyle vehm bulunduğunu söyleyen Tûsî'nin, İbn Hilâl hakkında herhangi bir açıklama yapmadığı ve rivayeti tevîl etmeye çalıştığı görülmektedir.¹³⁵ Tûsî'nin öncelikle *Tehzîbü'l-ahkâm*'ı sonrasında ise *el-İstibsâr*'ı kaleme aldığı göz önünde bulundurulursa,¹³⁶ son kitabında mezhep dışı olması hasebiyle İbn Hilâl'in bulunduğu senetleri tenkit ederek ona yönelik tutumunu net olarak ortaya koyduğu söylenebilir.

Tehzîbü'l-ahkâm'ın girişinde kitabını kaleme alma sebebini Şif rivayetlerdeki tenâkuz ve ihtilaf sebebiyle muhaliflerin kendilerini tenkit etmesi, itikatlarını asılsız kılmaya çalışması

¹²⁹ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, 1/75.

¹³⁰ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 9/204.

¹³¹ Tûsî, *el-İstibsâr*, 4/130. Yine senedinde Ahmed b. Hilâl'in bulunmadığı aynı rivayet Sadûk tarafından farklı bir senetle zikredilmektedir. bk. Sadûk, *Men lâ yahduruh'l-fakîh*, 4/233.

¹³² Tûsî, *el-İstibsâr*, 3/28

¹³³ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 6/269.

¹³⁴ Tûsî, *el-İstibsâr*, 3/351.

¹³⁵ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 8/158.

¹³⁶ Tûsî, *el-İstibsâr*, 1/2.

hatta hocası Müfid'den İmâmî mezhep olan Ebû Hasan el-Hârûnî el-'Alevî isimli bir müntesibin Şîî rivayetlerdeki bu ihtilaf ve tenakuzlardan dolayı mezhepten ayrıldığını anlatan Tûsî, bu gibi durumların kendisini muhtelif haberler ve çelişkili rivayetleri ihtiva eden bir kitap telif edip onu şerh etmeye yönlendirdiğini söylemektedir. Kitabına esas aldığı kaynak ve mezhebin fikhî hükümlerinin bulunduğu kitap, hocası Müfid'in *el-Muḫni'a*sıdır. Tûsî mezkûr kitabını bitirmesi durumunda imamlardan gelen rivayetlerin çoğunu ihtiva eden bir kitap telif edeceğini söylemektedir.¹³⁷ Tûsî'nin kastettiği kitap sonradan kaleme aldığı ve içinde daha fazla ihtilafı rivayetlerin bulunduğu *el-İstibşâr*'dır. Mukaddimede kitabındaki rivayetlerin muhtelif kitaplarda nakledildiği ve Şîî cemaatin bu rivayetlerle amel ettiği yönündeki ibareler aktaran Tûsî, kitabında tenkit etmediği rivayetlerle amel edilebilir fetvası verdiği görülmektedir.¹³⁸ Buna göre Tûsî'nin kendi ifadeleriyle dininde itham edilen ve ğâlî olarak nitelenen İbn Hilâl'in¹³⁹ senesinde bulunduğu birçok rivayetle kendi dönemi dâhil Şîî selef âlimlerinin amel ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Şîa'da Hz. Ali ve Ehl-i beyt'inden nefret etme, onlara öfke duyma gibi anlamlara gelen Nâsibîliğin zamanla Hz. Alî neslini ve sonrasında Şîa'yı içine alacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. İmâmların, müntesiplerinin nâsibîlerle ilişkilerini en aza indirmeye çabaladıkları görülmektedir. Erken dönem Şîî hadis kaynaklarında muhtelif fırka ve inançların en kötüsü olarak sayılan Nâsibîlik hakkında akidevî ve muâmelâta yönelik birçok tenkit içeren rivayetler nakledilmiştir.

Nâsibîlik, Şîa dışından Şîa'ya yönelik bir tutum addedilirken yine İbn Hilâl'in ğâlî olmakla itham edildiği, Ğulâtlığın ise genel anlamda Şîa içinde görülen bir inanç biçimi olduğu görülmektedir. Ğulâtlık eğiliminde, imamlara ilahlık, yaratma gibi sıfatların nispet edildiği ya da onlara âlemin işleyişinde salahiyet verildiği (tefvîd) yönünde inançlar görülmektedir. Hz. Ali'ye ve sonraki imamlara yönelik ğâlî düşüncelerin görüldüğü, bununla beraber imamların bu düşünceye sahip kişileri uyardıkları ve bu görüşlerinden sakındırmaya çalıştıkları yönünde rivayetler nakledilmiştir. Bunun yanında imamların imametini bilmek ve onlara tabi olmanın kişinin dinî mesuliyetini düşüreceği yönünde bir inanca sahip olma da ğâlî tanımı için kullanılmıştır.

Şîî kaynaklar incelendiğinde İbn Hilâl'in ne ğâlî ne de nâsibî bir görüşe sahip olduğu görülmektedir. İmamlara yıllarca hizmet ettiği aktarılan ve Irak'taki Şîî müntesiplerin kendisinden birçok rivayet aldıkları İbn Hilâl'in, imamlar tarafından lanetlenmesi müntesipler arasında şaşkınlığa sebep olmuş ve birçoğu tarafından bu ithamlar kabul edilmemiştir. Hasan el-Askerî ve gâib olduğu iddia edilen on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Mehdî'nin İbn Hilâl'e yönelik lanetleri doğrudan imamlardan nakledilmemiştir. İbn Hilâl hakkında imamlardan nakledilen bütün tenkitler onların vekilleri tarafından ulaştırılmıştır.

Gâib imamın ilk sefiri Ebû Amr Osman b. Saîd'in nâibliğini kabul eden İbn Hilâl'in, Ebû Amr'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammed b. Osman'ın sefirliğini kabul etmediği nakledilmiştir. Bu sebeple on ikinci imamın gönderdiği bir mektupla onu lanetlediği ve ondan teberrî ettiği zikredilmiştir. Bu durum gâib imamın yerine vekaleten bakan sefirin dinî ve siyasî makamına halel getirebilecek bir olasılığı tevkî'ler ile ortadan kaldırdığı ihtimalini akıllara getirmektedir. İbn Hilâl'in Hz. Alî taraftarları olmak üzere Şîa'ya yönelik düşmanca bir tutumu ifade eden Nâsibî ve Şîa tarafından da tenkit edilen Ğâlî sıfatlarıyla şöhret bulması onun mezhebî sistemin devamı addedilen, aynı zamanda siyasî ve dinî bir makam olan sefaret sistemine yönelik tenkitleri sebebiyle olduğu akıllara gelmektedir. Bununla beraber İbn Hilâl'in imam tarafından tayin edildiği iddia edilen ikinci sefiri kabul etmemesi onun müntesipler ve sonraki Şîî âlimler tarafından tenkit edilmesini gerektirse de İbn Hilâl'in ğâlî ya da

¹³⁷ Tûsî, *Tehzîbü'l-aḥkâm*, 1/2-4.

¹³⁸ Tûsî, *el-İstibşâr*, 1/4.

¹³⁹ Tûsî, *el-Fihrist*, 83

1316 | Yusuf Oktan. Şia Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şif Ahmed b. Hilâl...

nâsıbî olarak nitelenmesini gerektirecek bir durum söz konusu olmamıştır. Zira İbn Hilâl'in Hz. Ali, ehline ve nesebine yönelik menfi bir tutum gösterdiğine yönelik bir itham bulunmamaktadır. Yine onun imamlar hakkında ulûhiyet gibi haddi aşan düşüncelere sahip olduğu hususunda da hiçbir kaynakta bilgi nakledilmemiştir.

Şif rical usulünde görülen ve İbn Hilâl içinde kullanılan râvinin mezhepten ayrılmadan önceki rivayetlerin itibara alınabileceğine yönelik tutumun olası sebebi İbn Hilâl gibi râvilerin Şif hadis kaynaklarına birçok rivayet kazandırmış olmalarıdır. İbn Hilâl, el-Hâdî'den ve el-Askerî'den doğrudan nakletmekte, ayrıca diğer imamlardan nakledilen rivayetlerin senetlerinde de bulunmaktadır. Bu durum kendisine yöneltilen ağır ithamlara rağmen İbn Hilâl'i metruk addedemediklerini göstermektedir. Bu düşünceye mütekaddimûn dönem Şif âlimlerinden Necâşî'nin İbn Hilâl hakkındaki *sâlihu'r-rivâye* nitelemesi, müteahhirûn Şif ulemâdan Hû'nin İbn Hilâl'i sika addetmesi ve günümüz Şif âlimlerinden Milânî'nin, İbn Hilâl'in rivayetinin alınabileceğine yönelik fetvası da ayrı bir delil oluşturmaktadır.

Hicrî 4. asırda İbn Bâbeveyh'in ilk olarak senet içi bir bilgiyle İbn Hilâl'in durumunu îma ederek onu tenkit ettiği görülmektedir. İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu birçok rivayet nakleden İbn Bâbeveyh, bunlardan sadece birinde onun mezhep müntesibi dönemine işaret etmektedir. Yine Sadûk muhtelif kitaplarında İbn Hilâl'in senedinde olduğu birçok rivayet nakletmekteyken bunlardan sadece birinde İbn Hilâl'in nâsıbî olduğuna yönelik bir rivayet zikrederek onu tenkit ettiği görülmektedir. İbn Bâbeveyh ve Sadûk'un bu tenkitlerinde İbn Hilâl'in ğâlî olduğuna yönelik bir bilgi zikredilmemiştir. Yine 4. asır müelliflerinden Nu'mânî, el-Hazzâz, İbn Kavleveyh ve Müfîd'in İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu birçok rivayet nakletmelerine rağmen bunların hiçbirinde İbn Hilâl'in durumuna değinmemeleri mezkûr müellifler nazarında İbn Hilâl'in nâsıbî ya da ğâlî addedilmediğini göstermektedir.

İbn Hilâl'i ğâlî olarak niteleyen ve onun dininde itham edildiği yönünde bilgi veren hicrî 5. asır müelliflerinden Tûsî, İbn Hilâl'in senedinde bulunduğu toplam elli rivayet nakletmiş ancak bunlardan sadece üçünü İbn Hilâl sebebiyle tenkit etmiştir. *el-Udde*'sinde İbn Hilâl gibi râvilerin mezhepten sapma dönemleri bilinmesi halinde istikamet dönemlerindeki rivayetlerinin alınabileceği yönünde bilgi veren Tûsî, ortaya koymaya çalıştığı metodolojiye kendisinin uymadığı görülmektedir. Zira Tûsî, rivayetlerinin hiçbirinde onun istikamet dönemini belirtmemiştir. Bununla beraber *Tehzîbü'l-ahkâm*'da İbn Hilâl sebebiyle tadyîf ettiği rivayeti *el-İstibsâr*'da, yine *el-İstibsâr*'da da İbn Hilâl sebebiyle tenkit ettiği rivayeti *Tehzîbü'l-ahkâm*'da İbn Hilâl'e değinmeden nakletmekte hatta birinde tenkit ettiği rivayeti diğer kitâbında te'vîl ettiği görülmektedir. Tûsî'nin İbn Hilâl'i ilk olarak ğâlîlikle itham etmesi, bununla beraber ondan onlarca rivayet nakletmesi bir anlamda tenkit konusu olmayabilir. Ancak mezkûr ibarenin ilk olarak 5. asırda Tûsî tarafından İbn Hilâl'e yönelik kullanılması ve bu bilginin bizde olmayan bir kaynaktan kendisine ulaştığı düşünülse dahi cerhin müfesser olması kriteri göz önünde bulundurulursa ve İbn Hilâl'e yönelik masum addedilen imamlar tarafından açık lanet ibarelerinin bulunması İbn Hilâl'den rivayet nakledilmesinin Şif hadis metodolojisi içinde sorunlu hale getirmektedir. Yine Tûsî'nin onun ğâlî olmasından dolayı onun rivayetleriyle amel etmediklerini söylemesine rağmen İbn Hilâl'in rivayetlerini başka kitaplarında tenkitsiz nakletmesi de yukarıda ifade edilen metodolojik sorun çerçevesinde düşünülmelidir.

İbn Hilâl'in Şia'nın en şedîd addettiği nâsıbî ve ğâlîlikle itham edilme sebebi muhtemelen döneminde vuku bulan siyasî olaylarla ilgilidir. Şif cemaat nazarında önemli bir yeri olan İbn Hilâl'in gâib olduğu iddia edilen Muhammed el-Mehdî'nin 2. sefiri Muhammed b. Osman'ın nâibliğini kabul etmemesi müntesipler arasında tefrikaya yol açacağı çok açıktır. Bu durum muhtemelen imamlar tarafından yazıldığı iddia edilen, İbn Hilâl'e lanet edildiği ve ondan teberrî edilmesini emreden mektuplarla izale edilmeye çalışılmıştır. Daha sonrasında ise Şia'nın kendisine en uzak gördüğü tutum ve düşünceleri ifade eden nâsıbî ve ğâlî olmakla itham edilmiştir. İbn Hilâl'in Nâsıbî olduğu ilk olarak Sadûk tarafından, Gâlîlikle ithamı ise Tûsî tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre onun mezkûr sıfatlarla ithamı 4. ve 5. asırlarda ortaya çıktığı, daha erken bir döneme ulaşmadığı anlaşılmaktadır. İbn Hilâl'in bu iki sıfatın gerektirdiği bir düşünceye ya da temayüle sahip olduğu hususunda ise bir bilgi nakledilmemiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- al-Milani, "Muhaddisün-Terâcümü ricâli'l-ḥadîs". Erişim 5 Nisan 2021. <http://www.al-milani.com/qa/printer.php?cat=10076&itemid=529>
- Askerî, Hasan. *et-Tefsîrül-mensûb ilâ'l-İmâmi'l-Hasan*. Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1409.
- Bahrânî, Yusuf. *el-Ḥadâiku'n-nâḍire*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1409.
- Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *el-Meḥâsin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1371.
- Berücerdî, Muhammed Şefî'. *Ṭarâifu'l-makâl fi ma'rifeti ṭabaḳâti'r-ricâl*. Kum: Mektebetü Âyetullah el-Mara'sî, 1410.
- Cezâirî, Nimetullah. *el-Envâru'n-nu'mâniyye*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1431.
- Cezâirî, Nimetullah. *Keşfü'l-esrâr fi şerḫi'l-istibşâr*. 3 Cilt. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1413.
- Esterâbâdî, Muhammed el-Emîn. *el-Fevâidü'l-medeniyye*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1424.
- Hâirî, Kazım el-Hüseynî. *Mebânî fetâvâ fi'l-emvâli'l-âmmе*. Kum: Dâru't-Tefsîr, 2007.
- Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah. *Mu'cemü'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Harrânî, Hüseyin b. Ali İbn Şube. *Tuḥfetü'l-ukûl*. Kum: Camiatu Müderrisîn, 1404.
- Hazzâz, Ali b. Muhammed. *Kifâyetü'l-eser*. Kum: Baydâr, 1401.
- Hilâlî, Süleym b. Kays. *Kitâbu Süleym*. Kum: el-Hâdî, 1405.
- Hillî, Ebû Mansûr Hasan b. Yusuf Allâme. *Ḥulâşatu'l-aḳvâl fi ma'rifeti'r-ricâl*. Kum: Müessesetü Neşri'l-faḳâha, 1427.
- Hillî, Hüseyin b. Yusuf el-Allâme. *Ricâlü'l-Allâmeti'l-Hillî*. Necef: Dâru'Zehâir, 1411.
- Himyerî, Abdullah b. Ca'fer. *Kurbûl-İsnad*. Kum: Müessesetü Âli'l-beyt, 1413.
- Hûî, Ebû'l-Kâsım el-Müsevî. *Mu'cemü'r-ricâli'l-ḥadîs*. 24 Cilt. Necef: Mektebetü'l-İmâmi'l-Hûî, ts.
- Hûî, Ebû'l-Kâsım el-Müsevî. *el-Müstenid fi şerḫi'l-urveti'l-vuşḳâ*. Kum: Müessesetü'l-İhyâi Âsârî'l-İmâmi'l-Hûî, 4. Basım, 2009.
- Hür Âmilî, Muhammed b. Hasan. *İsbâtü'l-hüdât bi'n-nuşûsi ve'l-mu'cizât*. 5 Cilt. Beyrut: Alemî, 1425.
- İbn Bâbeveyh, Ali b. Hüseyin. *el-İmâme ve'tebşîre*. Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1404.
- İbn Esbât, Ali. "Nevâdiru Ali b. Esbât". *el-Usûlu's-sitte 'aşara*. Kum: Müessese Dâru'l-Hadîsi's-Sekâfiyye, 1423.
- İbn Kavleveyh, Ca'fer b. Muhammed. *Kâmilü'z-ziyârât*. Necef: Dâru'l-Murtazaviyye, 1356.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye, 2009.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî. *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Rezn, Alâ. "Kitâbu Alâ b. Rezn". *el-Usûlu's-sitte 'aşara*. Kum: Müessese Dâru'l-Hadîsi's-Sekâfiyye, 1423.
- İbn Rüstem, Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Delâilü'l-İmâme*. Kum: Bi'set, 1413.
- İbn Tâvûs, Ali b. Mûsâ. *Felâhu's-sâil ve necâhu'l-mesâil*. Kum: Bostan Kitâb, 1406.
- İbnü'l-Gadâirî, Ahmed b. Hüseyin. *er-Ricâl*. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1364.
- Kâşânî, Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ. *Tefsîrül-Şâfi*. Tahran: Mektebetü's-Sadr, 1415.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ Eyyûb. *el-Kulliyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Keşşî, Muhammed b. Ömer. *İḥtiyâru ma'rifeti'r-ricâl*. Meşhed: Müessesetü Neşri Dânişgâh, 1409.
- Kohlberg, Etan. "İmâmiyye Fikhında İmâmi Olmayan Müslümanlar". çev. Hanifi Şahin. Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/2 (2014), 199-207.
- Kohlberg, Etan. "Non-Imâmi Muslims in Imâmi Fikh". *Belief and Law in Imâmi Shi'ism*. Hampshire: Variorum, 1991.
- Küleynî, Muhammed b. Yakûb. *el-Kâfî*. Tahrân: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1407.
- Kummî, Ahmed b. Muhammed el-Eşarî. *en-Nevâdir*. Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1409.
- Kutluay, İbrahim. "Şia'da Hadis Rivayeti ve İsnad Tenkidinde Ashâb-ı İcmâ Telakkisinin Rolü". *Marife* 17/1 (2017), 29-50. <https://doi.org/10.33420/marife.591725>
- Kuzudişli, Bekir. *Şia'da Hadis Rivayeti ve İsnad*. İstanbul: BSR Yayın Grubu, 2011.
- Mâmekânî, Abdullah. *Mikbâsu'l-hidâye*. Kum: Delîl mâ, 1428.
- Mâzenderânî, Ebû Ca'fer Reşîdüddîn Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb et-Tabersî. *Müteşâbihü'l-Kur'an ve muḥtelifüh*. Kum: Dâru Baydâr, 1369.
- Meclisî, Muhammed et-Takiî. *Ravḍatu'l-muttaḳîn*. Kum: Müessesetü Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, 2008.
- Meclisî, Muhammed b. Bâkr b. Muhammed. *Bihârü'l-envâr*. 111 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1413.
- Müfid, Muhammed b. Muhammed. *el-Muḳni'a*. Kum: Mu'temerü Elfiyeti's-Şeyh el-Müfid, 1413.
- Müfid, Muhammed b. Muhammed. *Taḫḫiḫü i'tikâdâti'l-İmâmiyye*. Kum: Kongre Şeyh Müfid, 1414.
- Necâşî, Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1365.
- Nersî, Zeyd. "Zeyd en-Nersî". *el-Usûlu's-sitte 'aşara*. Kum: Müessese Dâru'l-Hadîsi's-Sekâfiyye, 1423.

1318 | Yusuf Oktan. Şîa Ricâl Tenkidinde Teopolitik Temayül Şif Ahmed b. Hilâl...

- Nu'mânî, Muhammed b. İbrahim. *el-Gaybe*. Tahran: Neşru Sadûk, 1397.
- Öz, Mustafa. "Müfevvida". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 3 Nisan 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mufevvida>
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *el-Hişâl*. Kum: Cami'âtü Müderrisîn, 1362.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *el-Hişâl*. thk. Ali Ekber el-Ğifârî. Kum: Câmîatü Müderrisîn, 1362.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *'İlelî ş-şerâi'*. Kum: Kitab Furûşi Dâverî, 1385.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *'İtikâdâtü'l-İmâmîyye*. Kum: Kongrei Şeyd Müfid, 1414.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *Kemâlü'd-dîn*. Tahran: İslâmiyye, 1395.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *Men lâ yahđuruhû'l-fakîh*. thk. Ali Ekber el-Ğifârî. Kum: Defetü İntişârati'l-İslâmî, 1413.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *Sevâbu'l-a'mâl*. Kum: Dâru's-Şerîfi'Radî, 1406.
- Sadûk, Muhammed b. Ali. *Uyûnu ahbâri'r-Rıdâ*. Tahran: Neşru Cihân, 1378.
- Saffâr, Muhammed b. Hasan. *Beşâiru'd-derecât*. Kum: Mektebetü Ayetullah el-Mara'sî, 1404.
- Sâidî, Hüseyin. *eđ-Du'afâ min ricâli'l-hadîs*. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1384.
- Salih, Muhammed Ali. *Uşûlu 'ilmi'r-ricâl*. Kum: Numûne, 1416.
- Subhânî, Ca'fer. *Külliyât fi 'ilmi'r-ricâl*. Kum: Müessesetü'Neşri'l-İslâmî, 6. Basım, 1425.
- Şâhurûdî, Ali en-Namâzî. *Mustedrakât 'ilmi ricâli'l-hadîs*. Tahran: Şafak, 1412.
- Tabersî, Ahmed b. Ali. *el-İhticâc*. Meşhed: Neşrü Murtazâ, 1413.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Erken Dönem Şîa Ricâl İlmî (Keşşi Örneği)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *el-Emâlî*. Kum: Dâru's-Sekâfe, 1414.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *el-Fihrist*. Kum: Mektebetü'l-Muhakkiki'-t-Tabâtâbâi, ts.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *el-Gaybe*. Kum: Dâru'l-Meârifî'l-İslâmiyye, 1411.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *el-İstibşâr*. thk. Hasan el-Müsevî. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1390.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *Tehzîbü'l-ahkâm*. thk. Hasan el-Müsevî. 10 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1407.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *Uddetü'l-uşûl*. Kum: Sitâre, 1376.
- Tusterî, Muhammed et-Takî. *Kâmusu'r-ricâl*. 12 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 3. Basım, 1431.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delil". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Erişim 3 Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil#1>
- Ureyzî, Ali b. Ca'fer. *el-Mesâil*. Kum: Müessesetü Âli'l-beyt, 1409.
- Uteyye, Abdussâde Muhammed. "Ahmed b. Hilâl el-'Abertâi beyne't-tadyîf ve't-tevsîk", *Mecelletü Âdâbu'l-Kûfe* 1/34 (2018), 431-438.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcu'l-arûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-hidâye, ts.